

סוגיה ז': סוף זמן ק"ש של שחרית ושאלת שעות היום

(דף ט: המשנה; דף ג. מ"עד סוף האשמורה" עד "ליקום וליקריי";

דף ג: מ"ת"ר ארבע משמרות" עד "קרו להו")

א. שעות זמניות

התנאים נחלקו במשנה (ט:): בענין סוף זמן ק"ש של שחרית. בהמשך לרישא: "מאימתי קורין את שמע בשחרית, משיכיר בין תכלת ללבן, ר' אליעזר אומר בין תכלת לכרתי", אומרת המש': "ווגומרה"¹ עד הנץ החמה, ר' יהושע אומר עד שלוש שעות, שכן ררך מלכים לעמוד בשלוש שעות". ובגמ' להלן (כה:): מבואר, שהרעה הראשונה – "עד הנץ החמה" – אינה דעת ת"ק דרישא, כלומר דעת רבים, אלא המשך דברי ר' אליעזר היא. ובגמ' כאן (י:): פסק רב יהודה אמר שמואל בפירוש כר' יהושע (ויש להבין שהוצרך לזה – אע"פ שבכל מקום ר' אליעזר ור' יהושע הלכה כר' יהושע – כדי להוציא מהו"א שהחולק על ר' יהושע הוא ת"ק דרישא).

והנה, ר' יהושע משתמש לצורך הגדרת סוף הזמן בחשבון שעות, המופיע במקומות נוספים במשנה, כגון בענין סוף זמן תפילה (להלן כו.), זמן אכילת חמץ בערב פסח (פסחים יא:), ועוד. חשבון זה היה מן הסתם ידוע לכל בזמן חז"ל, אך לנו מהותו אינה ברורה מאליה: היכן היא נקודת ההתחלה שלו? ומהן ה'שעות' שמדובר בהן? עוד צריך לברר בפירוש משנה זו, האם "עד ג' שעות" כולל את השעה השלישית, או שהכוונה: עד השעה השלישית ולא עד בכלל.

כתב הרמב"ם בפירוש משנתנו: "זרע כי כל השעות הנזכרות בכל המשנה הן השעות הזמניות, וענין הזמניות הן השעות שיש מהן י"ב שעות ביום וי"ב שעות בלילה, ומה שאמר עד ג' שעות כאילו אמר עד כלות רביע היום, אחד שיהיה היום יום תקופת תמוז או יום תקופת טבת". דעת הרמב"ם היא, איפוא, שנקודת ההתחלה של מנין השעות היא בתחילת היום (ועדיין יש לשאול לאיזה 'יום' הכוונה, ר' להלן), אורך כל שעה הוא חלק שנים עשר מאורך היום, ו"עד שלוש שעות" כולל את השעה השלישית, שהוא סוף רביע היום. וכך כתב הרמב"ם גם בפיהמ"ש בראש פ"ד, בענין זמן תפילה. והשווה הל' ק"ש א, יא, והל' תפילה ג, א².

וב'שלסי הגיבורים' על המררכי (פ"ד אות ג') העתיק לשון תוס' שמצא, המדברים בענין חשבון השעות, וז"ל: "מיבעי לן לברורי כללא דמתני', דכולהו הני שעות דאיירי בהו התחלתן מתחילת הזריחה עד סוף השקיעה, והשעות הן בשעות הזמניות, והן אשר יתחלק כל

1 על המלה 'וגומרה', שאינה מצויה במש' בכה"י של הרמב"ם, וכן אצל עוד ראשונים – ע' מלאכת שלמה, תוי"ט ורעק"א על המשניות

2 וצ"ע מדוע לא כתב בהל' ק"ש "שהוא רביע היום", כעין שכתב בהל' תפילה, שהרי בהל' ק"ש הוא המקום הראשון של ענין זה אמנם, מצינו כגון זה במקומות רבים, שאין הרמב"ם מקפיד לפרש את כל הדרוש דוקא במקום הראשון שהענין מופיע בו

קשת יום בין ארוך בין קצר לי"ב מהן, אבל השעות הבינוניות]ת שהן השעות השוות, הן שישתוו זמניהן ויתחלפו מספרן לפי שיעור אורך היום וקיצורו, ולא דיברו בהן חכמים. ולפירושו³ כי הו' שעות מאלו שדיברו בהן חכמים הן חצי היום, והד' שלישיתו, וכן כל מה שנחלק מהם על דרך הזה, אבל לפי השעות השוות לא נמצא זה אלא כשישתווה היום והלילה, שהיא בשנה בשתי נקודות בלבד (פי': בתקופת ניסן ובתקופת תשרי, ע' ירוש' פ"א ה"א), ואולם פעמים נמצא הו' שעות הן שני חלקי היום או שלושה חלקיו, לפי אורך קשת הלילה ולפי המקומות (פי': בימים קצרים שש שעות שוות יכולות להגיע עד שני שלישים או שלושה רבעים של היום כולו). וזה הכלל בידינו בכל השעות הנזכרות בדבריהם. ז"ל תוס' חדוש מצאתי".

בדברי התוס' הללו, ההולכים בשיטת הרמב"ם, מוצאים אנו רמז למקור שיטה זו: אם מבואר בדברי חז"ל שו' שעות הוא זמן חצות היום – הרי שהשעות צריכות להיות זמניות; כי בשעות שוות המתחילות בתחילת היום – חצות היום בדרך כלל אינו יוצא בסוף ו' שעות. ואכן, מצינו בכמה מקומות בש"ס שסוף ו' שעות הוא בחצות היום, כאשר השמש אינה נוטה לא למזרח ולא למערב. המש' בסנהדרין מ. אומרת: "אחד אומר בחמש ואחד אומר בשבע ערות בטילה, שבחמש חמה במזרח ובשבע חמה במערב", והמש' אינה מחלקת בין עונות השנה לענין זה. ופירש הרמב"ם בפיהמ"ש שם, שהשעות שבמש' הן שעות זמניות. ובפסחים יב: אמרו: "שית יומא בקרנתא (גירסת ראשונים: בי קרנתא, ר' להלן) קאי", ופירש"י: "באמצע הרקיע קרובה לנסות למזרח וקרובה לנסות למערב" (כלומר: בי קרנתא הוא מקום חיבור החצי המזרחי והחצי המערבי של כדור השמים, ר' להלן). ובפסחים צו.: "תרע שבחמש חמה במזרח ובשבע חמה במערב, חצי שש וחצי שבע חמה עומדת בראש כל אדם". וע"ע יומא כח:, שזמן תמיד של בין הערבים ותפילת מנחה הוא מעיקר הדין מחצות היום ואילך, אך חכמים קבעוהו מו' שעות ומחצה, משום שאין כל אדם יכול לכוון את חצות היום, ורק אחרי חצי שעה כבר ניכרת נטיית החמה למערב. מכל אלה מוכח, איפוא, שחצות היום הוא תמיד בסוף שש שעות, ומכאן הסיקו הרמב"ם וסיעתו שהשעות שמדובר בהן הן שעות זמניות.

וזו לשון תשובת הרמב"ם לתלמידי רבנו אפרים מצור (שו"ת הרמב"ם, מהד' בלאו, סי' קל"ד): "שאלה – מאמר החכמים ז"ל בחמש חמה במזרח ובשבע חמה במערב שית יומא בי קרנתא, האם זה בקיץ ובחורף כאחר? וכן אומרים חמה בראש כל אדם, האם זה בקיץ ובחורף? התשובה – זה בכל זמן ובכל מקום, וזה, שכל השעות שמזכירים החכמים בכל התלמוד הן שעות זמניות, ר"ל שבכל זמן יש י"ב שעות בלילה וי"ב שעות ביום, יהיה היום אשר יהיה, אם יהיה ארוך תהא כל שעה משעותיו ארוכה בהתאם לו, ואם יהא קצר תהא השעה קצרה... ואחרי זה העיקר, אם תשים פניך לצד דרום בדיוק, והמזרח לשמאלך והמערב לימינך, אז תראה השמש בתחילת היום נמוכה וקרובה לארץ למראית העין, וככל שתעבור שעה מן היום השמש מתרוממת מן הארץ והיא לצד שמאלך, עד סוף השעה השישית, ואז תראה השמש נגד פניך בדיוק מול עיניך, וזהו מה שקוראים בי קרנתא, וכשתשלם השעה השביעית תראה השמש יורדת לצד ימינך, והיא תשפל ותרד עד אשר

3 הואיל והמשך ציטוט התוס' הוא, אם כן או שנשמט בתחילה שם האומר, או שצ"ל ולפירושו

תשקע. וזה בכל יום בקיץ ובחורף, אבל כשתהיה השמש בי קרנאתא... והוא תכלית גובהה באותו היום, תראה אותה נגר פניך, אך תהיה רחוקה מנקודת הקרקוד (ר"ל: קדקוד כיפת השמיים) בעת החורף ונוטה לצד דרום, ובעת הקיץ תהיה קרובה לנקודת הקרקוד... כל זה באלה האקלימים (ר"ל: בחצי הכדור הצפוני)... וקירובה וריחוקה משתנה כפי המקומות... ולא הקרמנו לך כל זה אלא שתדע שאומרים חמה בראש כל אדם לא כיוונו בו נקודת הקרקוד בדיוק... אלא שהשמש היא בתכלית גובהה שבאותו היום... ושאינה נוטה לצד שמאל האדם ולא לצד ימינו".

והנה, מלשון הרמב"ם הזו משמע בפשטות, שהתחלת היום לענין זה היא משעה שהשמש נראית מעל האופק, דהיינו מהנץ החמה (אע"פ שאין זו התחלת היום ההלכתי, ר' להלן), וסוף היום – בהיעלמותה מן האופק, דהיינו בשקיעה. וכן משמע מלשון התוס' הנ"ל המובאת בשה"ג: "מתחילת הזריחה עד סוף השקיעה" (יש להבין שההרגשה "מתחילת הזריחה" פירושה: מהיראות הקצה העליון של גוף השמש מעל האופק, לפני שכל גוף השמש נראה, וכן "עד סוף השקיעה" – עד שהקצה העליון נעלם), וכך הבין את התוס' המ"א סי' רל"ג ס"ק ג' (ר' להלן פסקה י"א). אך גם אם נרצה לומר ש"תחילת הזריחה" אין פירושה הנץ החמה, אלא זמן מוקדם יותר, כגון עלות השחר, שהוא זמן התחלת הופעת האור, וכן "סוף השקיעה" רומז לזמן יותר מאוחר מהיעלמות השמש מעינינו, מכל מקום דבר אחר ברור מדברי הראשונים הנ"ל: כדי שחצות היום יהיה בשש שעות, המרחק מהתחלת היום לחצות, צריך להיות שווה למרחק מחצות לסוף היום. ובמילים אחרות: אם מוסיפים זמן לפני הנץ החמה – צריך להוסיף כנגדו בדיוק אותו הזמן אחר השקיעה. ור' על כך להלן.

ב. שעות היום – מהנץ החמה או מעלות השחר?

לענין ההגדרה ההלכתית של 'יום' ו'לילה' – המש' במגילה (כ.ו:) אומרת שכל דבר שמצותו ביום, לכתחילה צריך לעשותו מהנץ החמה, ואם עשאו משעלה עמוד השחר יצא. ובגמ' שם: "מנהני מילי, אמר רבא דאמר קרא ויקרא אילקים לאור יום, למאיר ובא קראו יום, אלא מעתה ולחשך קרא לילה, למחשיך ובא קרא לילה, הא קי"ל דער צאת הכוכבים לאו לילה הוא, אלא אמר ר' זירא מהכא ואנחנו עושים במלאכה וחצים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ואומר והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה". הרי שההגדרה ההלכתית של 'יום' היא מעלות השחר עד צאת הכוכבים. ובשבת לה: "אמר רב יהודה אמר שמואל כוכב אחד יום שנים בין השמשות שלושה לילה", כלומר שצאת הכוכבים שמדובר בו בכתוב הוא צאת שנים או שלושה כוכבים.

וידועה מחלוקת רבנו תם והגאונים בענין בין השמשות (שיסת הגאונים מפורסמת כשיסת הגר"א ובעל התניא⁴, אשר ביססו אותה). לא ניכנס אליה כאן בהרחבה, ונזכיר רק את תורף המחלוקת. בשבת לד: הובאו בברייתא שלוש רעות לגבי אורך בין השמשות, ולדעת ר' יהודה, שהוא המאריך ביותר, בין השמשות הוא משתשקע החמה במשך הילוך ג' רבעי מיל.

4 ע' ביאור הגר"א רסא, ב ד"ה שהוא, ו'סדר הכנסת שבת' הנדפס בסוף 'שו"ע הרב' ח"ב

ואילו בפסחים צד. אומר ר' יהודה בברייתא, שמעלות השחר עד הנץ החמה יש מהלך ר' מילין, וכן משקיעת החמה עד צאת הכוכבים. ליישוב הסתירה בין המקורות, פירש ר"ת, ש"משקיעת החמה" האמור בפסחים ו"משתשקע החמה" האמור בשבת, שתי שקיעות שונות הן: "שקיעת החמה" היא היעלמות השמש מעינינו, ואילו "משתשקע החמה" זוהי נקודת זמן המאוחרת בכרי ג' מילין ורביע מהיעלמות השמש מעינינו, ושלוש רבעי מיל אחריה הוא צאת הכוכבים. ואילו הגר"א ובעל התניא פירשו ששקיעת החמה האמורה בשתי הסוגיות אותה השקיעה היא, היעלמות השמש מעינינו, אך שני "צאת הכוכבים" יש כאן: בשבת "צאת הכוכבים" היינו צאת שלושה כוכבים, והוא כג' רבעי מיל אחר השקיעה, ואילו בפסחים "צאת הכוכבים" משמעו צאת כל הכוכבים, והוא באמת ר' מילין אחר השקיעה.

נמצא שלשיטת ר"ת, היום ההלכתי, הנמשך מעה"ש עד צאה"כ, תחילתו ר' מילין לפני הנץ החמה, וסופו ר' מילין אחרי השקיעה. כך שמבחינת האמור בסוף הפסקה הקודמת, בא בחשבון לומר ש"ב שעות היום - שאמצען צריך להיות בחצות היום - מחושבות על פי היום ההלכתי. אך לשיטת הגאונים שהיום ההלכתי מתחיל ר' מילין לפני הנץ החמה, ומסתיים ג' רבעי מיל אחרי השקיעה - אי אפשר ששעות היום הן שעות היום ההלכתי, אלא היום שמדובר בו בענין חשבון השעות 'יום' אחר הוא: או היום השמש, מהנץ החמה עד שקיעתה (שהוא גם זמן לכתחילה לכל מצוה הטעונה יום), או שהוא כל משך הזמן שיש בו לפחות משהו מאור השמש, והיינו מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים. ואין לתמוה על כך ששעות היום' בדברי חז"ל אינן לפי היום ההלכתי, כי גם לשיטת ר"ת, הגמ' בפסחים (צד.) משתמשת במושג 'יום' - לעניני החישובים הנזכרים שם - הן במובן של מהנץ החמה עד השקיעה, והן במובן של מעה"ש עד צאה"כ דר"ת (ע"ש ברש"י ר"ה עובי וד"ה ת"ש), ואם כן גם לענין חישוב שעות היום אפשר שחז"ל השתמשו במושג אסטרונומי, שאינו זהה עם דין 'יום' מבחינה הלכתית.

וב'תרומת הדשן' (סי' א') דן במה שנהגו במקומו לקרוא ק"ש בימות הקיץ כמה שעות לפני צאת הכוכבים, והוא מנסה ליישב זאת לפי שיטת ר"ת שזמן ק"ש מתחיל מפלג המנחה (ע' סוגיית מאימתי פסקה ג'), וכותב: "ובימי חורפי ראיתי בתוס' בברכות בפ"ק⁵, דיש רוצין לומר דבימי הקיץ שהימים מאריכין, אנן מחשבינן שעות הלילה לשעות קטנות ושעות היום לשעות גדולות, בדרך זה שלעולם יעלו י"ב שעות ללילה וי"ב שעות ליום, וכן הועתק לי תשובה מאחד מהגדולים שהשיב גם כן לחשוב היום לעולם רק לי"ב שעות אפילו לימים ארוכים לענין פלג המנחה, ובתוס' כיצד מעברין מדקדק בזה לענין התקופה (ר' להלן פסקה ד')... ולפי חילוק זה... באמצע הקיץ שהיום מאריך ביש ארצות כמו י"ח שעות מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ונמצא כל שעה יתירה שליש מלבר (כלומר: כל שעה זמנית היא שעה וחצי), ואם כן משעה ורביע תעשה שתי שעות פחות שמינית השעה בינונית".

הרי שלדעת 'תרומת הדשן' החלוקה לי"ב שעות היא אכן מעה"ש עד צאה"כ, שהוא היום ההלכתי לשיטת ר"ת. ומצינו שכך היא שיטת רש"י ותוס', שחשבון שעות היום הוא מעלות השחר, שכן בעבודה זרה כה. אומרת הגמ': "ויעמוד השמש בחצי השמים ולא אץ

5 מהלשון "בימי חורפי" משמע שהתוס' שברן נמצאו הדברים לא היו התוס' הרגילות המצויות אצל הלומדים, וכן משמע בתשובת מהרי"ל המובאת להלן פסקה ד', ונראה שהן הן ה"תוס' חידוש" שמצא השלטי הגיבורים הנ"ל וב'אגור' סי' שכ"ז כתב זאת בשם 'תוספות ספרדיות' וצ"ב מה הן

לבוא כיום תמים, וכמה, א"ד יהושע בן לוי עשרים וארבעה שעי, אזיל שית וקם שית" וכו', ופירש"י שם: "עשרים וארבעה - היה אותו יום מעלות השחר עד יציאת הכוכבים, ויום תמים אכולה מילתא קאי אהילוך ואעמידה. אזיל שית - עד חצי השמים" וכו'. הרי שמנין שעות היום מתחיל לדעתו מעה"ש, וממנו עד חצי היום יש שש שעות. והתוס' בסנהדרין מא: (ר"ה אחר) ובפסחים יא: (ר"ה אחר) הקשו על המש' "אחר אומר בשתי שעות ואחד אומר בשלוש שעות עדותן קיימת", מדוע לא נחוש ש"בשתי שעות" היינו בתחילת שתיים, והוא קודם הנץ החמה, כי מעה"ש עד הנה"ח יש יותר משעה (התשבון נובע מהסוגיה בפסחים צד., ר' להלן), ואילו "בשלוש שעות" הוא אחר הנץ החמה, וקיי"ל אחד אומר קודם הנץ ואחד אחר הנץ עדותן בטילה (פסחים יב:). הרי שסוברים ששתי שעות ושלוש שעות נחשבות מעלות השחר.

גם מדברי הרמב"ן והרשב"א מוכח שהם סוברים שחלוקת היום לשעות היא מעה"ש עד צאה"כ דר"ת, שכן הרמב"ן כתב ב'תורת הארם', ענין אבילות ישנה⁶, אחר הסבירו את שיטת ר"ת בענין ביה"ש: "והיינו ראמרינן במס' ברכות ר' יהודה אומר עד פלג המנחה, והוא זמן קרוב לתחילת שקיעת החמה, אין ביניהם אלא מהלך של ארבע אמות בקירוב". ויש כאן ט"ס קלה, וצ"ל: "ארבע [מאות] אמות בקירוב", וכ"כ הרשב"א בברכות (ב. ד"ה ולענין), שבפלג המנחה "עדיין השמש על הארץ כרי מהלך שתות המיל" (-שלוש מאות שלושים ושלוש אמות ושליש, שהן ארבע מאות אמות בקירוב), ושוב כתב: "ופלג המנחה קודם ליציאת הכוכבים מהלך ד' מילין ושתות". ויצא להם חשבון זה מדברי הגמ' בפסחים צד., שמהלך אדם ביום ארבעים מיל. כי אם ביי"ב שעות היום יש ארבעים מיל, הרי שבשעה אחת יש שלושה מילין ושליש, ובשעה ורביע - שהוא זמן פלג המנחה (ברכות כו:)- יש ארבעה מילין ושישית. וכיון שמכאן בגמ' שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים יש מהלך ארבעה מילין, הרי שפלג המנחה קודם לשקיעת החמה בשתות המיל. זאת בהנחה, שעל כרחנו הניחוה הרמב"ן והרשב"א, ששעות היום מחושבות מעה"ש עד צאה"כ של ר"ת.

אך ה'לבוש', הסובר אף הוא כשיטת ר"ת בענין ביה"ש (רסא, ד), חולק בחריפות על הסברה שחלוקת היום ליי"ב שעות היא מעה"ש עד צאה"כ, וכותב (רסז, ב): "אלא שהתימה היותר גדול שעלי הוא מדברי בעל תרומת הדשן סי' א', שדקרק בזה הענין ולא עלה על דעתו לחלק בזה (כלומר: לחלק בין היום ההלכתי ליום לענין חישוב השעות), אשר באמת הוא תמוה בעיני מאד, אבל אומר אני אולי היה זה לבלתי עוסקים (אולי צ"ל: עוסקים) בזמנו בספרי התכונה וחשבו מאי דחלקו רבנן היום לעולם ליי"ב שעות מתחיל לעולם מעה"ש עד צאה"כ, ולדידי נראה לי מתוך דברי התוכנים האלוקיים בפשיטות שטעות גמור הוא, ולא היה דעת רז"ל מעולם רק מעת זריחת השמש ואילך עד השקיעה" (וע"ע שם רלג, א). וכן כתב גם הגר"א (תנס, ב ד"ה ושיעור).

ונראה שמה שה'לבוש' קובע על פי חכמת התכונה הוא רק זה, שמהנץ החמה עד השקיעה - ולא מעה"ש עד צאה"כ - יש י"ב שעות שוות בתקופת ניסן ותשרי שבהן היום והלילה שווים (כרברי הירוש' הנ"ל פסקה א', והיינו בארץ ישראל, ובקו המשווה היום והלילה שווים בכל ימות השנה), ו"שעות גמור" הוא לחשוב שמעה"ש עד צאה"כ יש י"ב שעות שוות (בין

נימי ניסן ותשרי ובין ביום אחר בשנה בארץ ישראל, שבה היום הקצר ביותר הוא בן למעלה מעשר שעות מהנץ עד השקיעה). ואם כן מסתבר שחלוקת היום ל"ב שעות זמניות נעשתה אף היא מהנץ עד השקיעה, כדוגמת השעות השוות. אך על הנחה אחרונה זו יכולים הראשונים לחלוק, ולומר שאף על פי ש"ב שעות שוות ביום ובלילה ייתכנו רק מהנץ לשקיעה, מכל מקום על פי דוגמה זו חילקו חז"ל את היום ההלכתי - שמעה"ש עד צאה"כ דר"ת - ל"ב שעות זמניות.

אמנם, מדברי תה"ד עצמו (להבדיל מדברי התוס', הרמב"ן והרשב"א) נראה שהוא אכן סבר שמעה"ש עד צאה"כ יש י"ב שעות שוות, שכן בסי' קכ"א נשאל: "בשנת העיבור שהיום מאריך בגבולינו, שבסוף ארבע עדיין כמו ג' שעות עד חצות, עד אימת שרי לאכול חמץ?", והוא עונה: "ייראה מתוך ההלכה דלעולם שרי לאכול עד ב' שעות קודם חצות... דאדם טועה שתי שעות... והא דנקט ר' יהודה אוכלים כל ארבע, משמע דלא תלינן בקודם חצות, היינו משום דבימים בינוניים לעולם בסוף שעה ר' היינו ב' שעות קודם חצות". השאלה היתה איפוא האם יש להרחיק שעתיים שוות מחצות היום, או שההרחקה היא בשעות זמניות, ובסוף שעה ר' יש להפסיק אע"פ שעדיין יש יותר משעתיים שוות עד חצות, ותה"ד עונה שיש להקל בשעתיים שוות⁷, והגמ' נקטה סוף שעה ר' לפי יום בינוני, שבו יש שתי שעות שוות בין סוף ר' לחצות. הרי שסבר שנימי ניסן הבינוניים יש זהות בין י"ב שעות היום לשעות השוות, והואיל ובסי' א' כתב ששעות היום נמנות מעה"ש עד צאה"כ, דהיינו לפי היום ההלכתי, הרי שסבר שהיום ההלכתי הוא בן י"ב שעות שוות בתקופת ניסן.

אך מדברי התוס', הרמב"ן והרשב"א לכאורה אין ראיה שהם מייחסים ליום ההלכתי אורך של י"ב שעות שוות, כך שקושיית ה'לבוש' אינה מהווה תיובתא לשיטתם, כנ"ל. ומכל מקום, ראינו שמדברי הרמב"ם, והתוס' שהביא שה"ג, משמע שהם סוברים כשיטת ה'לבוש', שחשבון שעות היום הוא מהנץ עד השקיעה. ולגבי הרמב"ם נראה להלן (פסקה ז') שיש ראיה גמורה שאכן זוהי דעתו.

ג. שיטת ראשונים לפיה שעות היום הן השעות השוות

כל הראשונים שהובאו עד כאן מחזיקים ברעה ששעות היום האמורות בכל מקום הן שעות זמניות, ונחלקו רק האם מחשבים אותן לפי חלוקת הזמן שמהנץ עד השקיעה ל"ב חלקים שווים, או מעה"ש עד צאה"כ. אך מצאנו בראשונים גם את הרעה שהשעות שמדובר בהן ב"עד ג' שעות" ובכל מקום - שעות שוות הן, ואינן תלויות באורך היום.

כתב רבנו יהודה בתוספותיו ברף ג.: ד"ה כיון שהגיע חצות לילה רוח צפונית מנשבת: "דהא ארבע רוחות מנשבות בכל יום, רוח מזרחית בשש שעות ראשונות של יום,

7 וטעמו הוא משום שהטעות היא בראיית מקום השמש בשמיים, והמרחק הזויתי של השמש מנקודת חצות (כלומר מספר המעלות, חלק המעגל, שמרוחקת השמש מנקודת חצות) הוא מרחק שווה עבור שעות שוות בכל ימות השנה (כי המהירות של תנועת השמש קבועה, ומה שמשתנה בעונות השנה הוא אורך המסלול הנגלה לעינינו שיש לה לעבור במשך היום, שבקיץ היא עולה יותר לכיוון צפון-מזרח, ומסלולה יותר ארוך, ובחורף היא עולה יותר לכיוון דרום-מזרח, ומסלולה יותר קצר) ולהלן פסקה י"א יתבאר שיש חולקים על תה"ד, ר' טעמם בהערה 25 שם

ורוח מערבית בשש שעות אחרונות (ע' רש"י שם ר"ה כינור)... משמע נמי שאין מתחלקים לפי הגודל הלילות והימים, וכן לא לעולם סדר השעות, וכן משמע לפי סדר חנכ"ל שצ"ם דקיימא לן שלעולם יש י"ב שעות ביום וי"ב שעות בלילה, ור' יהושע נמי שהזכיר לעיל⁸ שלוש שעות, וכן לקמן בפ' תפילת השחר דמזכר זמן ר' שעות, אם היו משתנות לפי גודל הלילות והימים היה לו להזכיר שליש היום או רביע היום". ולמרות שלשון רי"ה לפנינו קשה במקצת, מכל מקום המשפט האחרון ברור ביותר: רי"ה טוען שאילו היו השעות ברברי ר' יהושע תלויות באורך היום, היה לו לומר בפירוש "רביע היום" (שהוא ציון זמן יותר מובן). אלא ודאי שהוא מתכוון לשעות שוות, ולפיהן הזמן של "ג' שעות" אינו תמיד ברביע היום. [נראה שפי' המילים "וכן לא לעולם" וכו' - שמהדיר תוס' רי"ה התקשה בהן - הוא: וכן בכל מקום שמדובר בסדר שעות, אין הן מתחלקות לפי אורך הלילות והימים]. וכדברים האלה כתב גם הרא"ש בתוספותיו: "מכאן משמע שלעולם יש י"ב שעות ביום וי"ב שעות בלילה, וכן משמע בפ' מפנין גבי שצ"ם חנכ"ל דקאמר קיימא מאדים בזווי, וכן ר' יהושע דקאמר במתניתין ג' שעות ולקמן בפ' תפילת השחר ער ר' שעות, ואם היו משתנות השעות לפי סדר היום היה לו להזכיר שליש היום ורביע היום".

להכנת הראיה משצ"ם חנכ"ל - ע' שבת קכס:; ורש"י שם ר"ה דקיימא, הגמ' שם מדברת על כך שמזל מאדים משמש בימים קבועים בשבוע בשעה זוגית ביום, וזה מוכיח שהשעות שעליהן מדובר שם הן שעות שוות, שכן התחלפות המזלות ברקיע היא בשעות שוות (כל שעה - חלק אחד מעשרים וארבעה מסיבוב שלם של הרקיע⁹). אך הראיה מענין הרוחות המנשבות ביום לכאורה אינה מוכרחת, כי מגין ששימוש הרוחות הוא בארבעה רבעים שווים של היממה, אולי הרוח המזרחית מתחילה בתחילת היום ומנשבת שש שעות זמניות? ועוד, שבגמ' גיטין לא: ובבא בתרא כה., שהיא מקור הענין, לא נזכר כלל שכל רוח מנשבת שש שעות, אלא רק שר' רוחות מנשבות בכל יום.

אך הבעיה העיקרית לגבי שיטת רי"ה והרא"ש היא, איך הם יפרנסו את כל המקורות הנ"ל פסקה א', שלפיהם חצות היום, והיינו הזמן שבו "חמה בראש כל אדם", הוא תמיד בסוף שש שעות. והלא אם מודדים בשעות שוות, בין אם מתחילים מעלות השחה או מהנץ החמה, שעת חצות היום "זזה" מיום ליום, וברוב ימות השנה לא תהיה בסוף שש שעות? ולכאורה נראה לומר, שלפי שיטה זו נקודת ההתחלה של שעות היום אינה לא בעלות השחר ולא בהנץ החמה, אלא נקודת המוצא של חישוב השעות היא חצות היום: שש שעות שוות לפני חצות מתחיל מגין שעות היום (ומסתיים מגין שעות הלילה), ושש שעות שוות אחרי חצות מסתיים מגין שעות היום (ומתחיל מגין שעות הלילה). ולפי דרך זו, חצי היום וחצי הלילה - שביניהם יש תמיד י"ב שעות - הם תמיד בשעה שש, אך התחלת מגין וזשעות וסופו אינם רוקא בקצות ה'יום' הממשי (ההלכתי או האסטרונומי), אלא 'יום' רמיוני הוא, בן י"ב שעות שוות, שבתקופת ניסן ותשרי הוא היום השמשי, אך בקיץ הוא מתחיל אחרי זריחת השמש ומסתיים לפני שקיעתה, ובחורף הוא מתחיל לפני הזריחה ומסתיים אחרי השקיעה.

8 דעת ר' יהושע נזכרה לעיל כאותו העמוד (ג)

ואכן, מצאנו שהיעב"ץ בספרו 'לחם שמים' על המשניות (במשנתנו), ובספרו 'מור וקציעה' על הסוד (במקומות אחרים, ר' להלן), חידש שיטה זו, למנות את שעות היום בשעות שוות שמרכזן בחצות, וחלק מדעת עצמו על הרמב"ם וסיעתו (שכמותם פסקו השו"ע והאחרונים, כרלהלן), ולא ידע שיטת ראשונים מפורשת שהמנין הוא בשעות שוות. כאחד המקורות לשיטתו מביא היעב"ץ את המדרש (תנחומא משפטים ט"ו) האומר שבקיץ היום לווה מן הלילה ובחורף הלילה לווה מן היום, כלומר: בקיץ חלק מן היום הממשי הוא "הלוואה" שמקבל היום משעות הלילה, ולהפך בחורף. אך כמובן שהרמב"ם וסיעתו יאמרו שה"הלוואה" איננה בשעות הנחשבות כשעות לילה, אלא בשעות השייכות ללילה ה"טבעי", דהיינו ללילה השווה ליום (והוא השורר תמיד בקו המשווה), אך הן נחשבות לשעות יום.

ד. התלבטות התוס' בשאלת השעות

בפסקה ב' ראינו ש'תרומת הרשן' מזכיר את התוס' בעירובין, אשר דנו בנושא שעות היום לענין התקופה. וזו לשון הגמ' בעירובין (נו.): "אמר שמואל אין תקופת ניסן נופלת אלא בארבעה רבעי היום, או בתחילת היום, או בתחילת הלילה, או בחצי היום, או בחצי הלילה, ואין תקופת תמוז נופלת אלא או באחת ומחצה או בשבע ומחצה בין ביום ובין בלילה, ואין תקופת תשרי נופלת אלא או בשלש שעות או בתשע שעות... ואין בין תקופה לתקופה אלא תשעים ואחד יום ושבע שעות ומחצה". ה'תקופה' היא רבע של שנת החמה, וארבע 'תקופות' הן: תקופת ניסן, תקופת תמוז, תקופת תשרי ותקופת סבת. שמואל קובע שאורכה של כל תקופה הוא צ"א יום ו' ומחצה שעות (כלומר, שאורכה של שנת החמה הוא שס"ה יום ורביע יום), ואם יודעים אנו מתי מתחילה תקופת ניסן יכולים אנו לחשב מתי מתחילה כל תקופה הבאה אחריה.

וכתבו התוס' שם (ד"ה ואין): "וקשה לר"י דאם יש לעולם בין ביום קצר ובין ביום ארוך י"ב שעות ביום וי"ב שעות בלילה, אם כן אין התקופות שוות, ולעולם האחת ארוכה מהאחרת, שאם תיפול תקופת ניסן בתחילת ליל ד' תיפול תקופת תמוז בז' שעות ומחצה בלילה, ותקופת תשרי בג' שעות ביום, הרי במקום ז' שעות ומחצה הקטנות שבליל תמוז... אנו משלימין בלילי תשרי שהן בינוניות... ואם נאמר שהשעות לעולם שוות וביום ארוך (ובלילה ארוך)¹⁰ י"ח שעות ובלילה קצר ו' או להפך, לא משכחת הא דאמרת אין תקופת ניסן נופלת אלא וכו' וגם לא משכחת הא דאמרינן בפ' מפנין בסופו דבתלתא בשבתא ובמעלי שבתא קאי מאדים בזוגי ובשאר יומי לא קאי".

ההתלבטות של ר"י היא כדלקמן: אם השעות שמדובר בהן בכל מקום שעות זמניות הן, שיש מהן ארוכות ויש קצרות, ולעולם יש י"ב שעות ביום וי"ב בלילה, ולפי שעות אלה אמר שמואל שאין תקופת תמוז נופלת אלא וכו', הרי שמשך הזמן שבין תקופה לתקופה משתנה; אך אין זה יכול להיות, כי 'תקופה' אינה אלא רבע שנת חמה, וזהו שיעור זמן קבוע. ואם

נאמר שהשעות שמדובר בהן הן שעות שוות, ויש ימים בני יותר שעות וימים בני פחות שעות – גם אז לא תיפתר הבעיה, כי אם תקופת ניסן נמשכת מתחילת הלילה עד ז' שעות ומחצה בלילה של תקופת תמוז, ואז, כשהלילות קצרים, יש פחות מי"ב שעות מתחילת הלילה לסופו, נמצא שתקופת תשרי לא תיפול בג' שעות ביום, כי תוספת של ז' שעות ומחצה לתקופת תמוז תגיע עד זמן המאוחר מג' שעות ביום (למשל: אם בליל תקופת תמוז היו עשר שעות – תקופת תשרי תיפול בה' שעות ביום).

והנה ר"י אינו עונה על קושייתו, ואינו מעלה את האפשרות של יום ששעותיו שוות ואעפ"כ יש בו תמיד י"ב שעות ביום וי"ב בלילה. אך לפי האמור לעיל בשם היעב"ץ, יש לענות על הקושיה כך: ה'יום' לענין חישובי השעות אינו היום הממשי, אלא היום המוחלט, שיש בו תמיד י"ב שעות שוות, והוא מתחיל שש שעות שוות לפני חצות ומסתיים שש שעות שוות אחרי חצות. וזוהי אולי שיטת רי"ה והרא"ש (אך ר' לקמן).

ונראה שגם הרמב"ם וסיעתו יודו שבאותן שתי סוגיות של חישוב התקופות והמזלות (בעירובין ובשבת), הימים והשעות שמדובר בהן הם אכן ימים ושעות מוחלטים ושווים, אבל בסוגיות הנוגעות למנין השעות השגור בפי הבריות והררוש לעניני הלכה – מדובר על מנין המתחיל בהתחלת היום הממשי (אם מעה"ש או מהנץ), כפי שיש להוכיח מסוגיות אחדות בגמ', ר' להלן. וכן מצינו בשו"ת מהרי"ל (החדשות, או"ח סי' מ"ה, אות ד', והש' לישנות סי' קנ"ב), שכתב ששעה ורביע של פלג המנחה יש לחשב בקיץ ב"שעות גדולות", דהיינו בשעות זמניות, "כי כן ראיתי בתו' (בישנות: בנימוקי) דיליף לו יומו של יהושע דעמד השמש כיום תמים, והוא יום איתא במדרש דיום תקופת תמוז הוה¹¹, וקא חשיב ליה תלמוד פ' אין מעמידין לי"ב שעות. ואע"ג דר"י נסתפק לענין התקופה פ' כיצד מערבין, מכל מקום ראה גדולה (השרו) [הביאו] ונלמד הימנו. ושמא רוקא קושיית ר"י על התקופה, משום לשון שמואל אין בין תקופה לתקופה אלא צ"א יום, משמע שווין, כמו שכתוב בתוס' שם, אבל למילתא אחריני מודו. וכן אומרים יודעי התכונה ומוכיחים זה מכליהן השפיר"א שעל ידי הילוך המזלות, רלעולם הוי יום י"ב שעות ולילה י"ב שעות". כלומר: במה שנוגע להילוך השמש והמזלות – ודאי שהזמן קבוע בשעות שוות, אבל לענין חישוב שעות היום והלילה השעות הן זמניות. ויש להעיר כי את הראיה מהגמ' בע"ז, שעד עמידת השמש בחצי השמים עברו שש שעות, ואם היה זה בתקופת תמוז הרי שמדובר בשעות זמניות, אין לדחות לשיטת היעב"ץ בכך שנאמר שמונים משש שעות קודם חצות, כי הלשון "ולא אץ לבוא כיום תמים" (ע' לעיל פסקה ב') משמעה שעד שקיעת השמש עבר כיום תמים, כלומר כ"ד שעות, ואילו לפי היעב"ץ יוצא שעברו יותר מכ"ד שעות. אמנם, בגמ' שלנו לא נזכר שהיה זה בתקופת תמוז, וי"ל שהגמ' נקטה את "אזל שית וקם שית" לדוגמא, לפי הרגיל בימים השווים, והכוונה שאזל חצי הילוכו באותו היום, וקם כשיעור חצי הלילה, ושוב אזל חצי הילוכו וקם כחצי הלילה, כך שבסך הכל לא אץ לבוא יממה תמימה.

בטרם ניגש לדיון בראיות נוספות מהגמ', עלינו לציין כי ה"שירוך" הנ"ל בין שיטת רי"ה והרא"ש לבין סברת היעב"ץ – אינו בטוח כל עיקר, שכן מצינו שהרא"ש, אשר הלך בתוספותיו כאן בעקבות רי"ה, וכתב ש"עד ג' שעות" וכיו"ב הוא בשעות שוות, הביא

בתוספותיו לעירובין נו. (ר"ה אין) את כל ההתלבטות הנ"ל של ר"י, ולא העיר כלל שיש דרך לפתור אותה בעזרת שיטת היעב"ץ, רהיינו לומר שהשעות הן שוות ומתושבות אילך ואילך מחצות. ובתוספותיו לסנהדרין (מא: ר"ה אחד) כתב כתוס' שלנו, שתחילת ב' שעות היא קודם הנץ החמה, כי מעה"ש עד הנה"ח יש רק שעה ומחצה, כלומר שהיה ברור לו שחשבון השעות מתחיל מעה"ש. וכל זה מורה לכאורה שהרא"ש לא העלה כלל על דעתו לומר כיעב"ץ, שה"יום' לענין חשבון השעות אינו היום הממשי, אלא היה ברור לו ששעות היום מתחילות בתחילת היום בפועל, רהיינו בעה"ש. ומה שהקשינו מן הסוגיות שמבואר בהן שחצי היום הוא בשש שעות, ובשעות שוות אין הרבר כן ברוב ימות השנה - י"ל שהרא"ש סבר שסוגיות אלו מתייחסות לימי ניסן ותשרי בלבד, וסבר שמעה"ש עד צאה"כ יש י"ב שעות שוות, כתה"ד הנ"ל סוף פסקה ב'. ואע"פ שלכאורה דוחק הוא - דברי תוס' הרא"ש בכל המקומות הנ"ל אינהו דחקי ומוקמי אנפשיהו. וגם לגבי רי"ה נראה להלן פסקה ז', שיש ראייה לכך שאף הוא סבר כשיטה זו של הרא"ש (ליתר דיוק: שהרא"ש הלך בדרכו), ולא כסברת היעב"ץ.

ה. סוגיית משמרות הלילה ושאלת השעות

ניגש עתה אל הראיות שיש להביא מסוגיות בגמ' לשאלת מנין השעות. קודם כל נציין שהיעב"ץ (ב'לחם שמים') רואה בעצם הטעם של המש' "שכן דרך מלכים לעמוד בשלוש שעות", ראייה לשיטתו שמדובר בשעות שוות ולא בזמניות, כי לדעתו שעות השינה של בני אדם קבועות פחות או יותר לפי שעות השעון, ולא מסתבר שזמן הקימה בקיץ רחוק מזמן הקימה בחורף. אך יש לתמוה על היעב"ץ, מה יענה על דעת ר' אליעזר: "עד הנץ החמה?" והלא הנץ החמה הוא בוודאי זמן המשתנה לפי עונות השנה (ואין צריך לפנים שמדובר בהנץ הממשי, ע' כה: שהוא הוא זמן ותיקין - "עם שמש"¹² ועוד, צאת הכוכבים כתחילת זמן ק"ש של ערבית, ועלות השחר כסופו, הלא המה מעידים ש"זמן שכיבה" מתארך ומתקצר? ונראה שהרגלי השכיבה הטבעיים אכן תלויים בעונות השנה, ורוב בני אדם אינם קמים בחושך, אלא בהאיר היום, ובלילות התורף הארוכים ישנים יותר, ומי שחס על עיתותיו - מרליק אור בתחילת הלילה, וישן בשעות האחרונות של הלילה עד האיר היום, כמ"ש הרמב"ם בהל' דעות (ד, ד) על שעות השינה הרצויות: "זיהיו בסוף הלילה, כדי שיהיה מתחילת שנתו עד שתעלה השמש שמונה שעות, ונמצא עומד ממיטתו קודם שתעלה השמש". וקימת מלכים אכן משתנה בעונות השנה השונות: בחורף כשהלילה ארוך וישנו כבר הרבה, קמים תוך ג' שעות קצרות מהזריחה, ואילו בקיץ כשהלילה קצר הם שוכבים עוד שלוש שעות ארוכות, ותמיד עד רביע היום הם כבר קמים¹³.

12 ובשור'ת 'משכנות יעקב' (או"ח סי' ע"ט) כתב לפי שיטת היעב"ץ שר' אליעזר מדבר בימי ניסן ותשרי, ובשאר ימות השנה כאמת הזמן משתנה, אך זהו דוחק גדול

13 ה'ערוך השולחן' (נח, יב-יג) רוצה לדחות את הקושיה מזמן הקימה, באומרו שכמו שלענין שבת ככל מקום השבת נכנסת בשקיעת החמה, אע"פ שבמקומות אחרים עדיין לא שקעה החמה, או שכבר שקעה, כן גם לענין זמן ק"ש בכל מקום הולכים אחר מה שקבעו חכמים כזמן קימה לרוב העולם,

נעבור עתה לראיות אחרות. למדנו בראש מסכתנו (ג.): "עד סוף האשמורה - מאי קסבר ר' אליעזר, אי קסבר ג' משמרות הוי הלילה לימא עד ארבע שעות, ואי קסבר ד' משמרות הוי הלילה לימא עד שלוש שעות. לעולם קסבר שלוש משמרות הוי הלילה, והא קמ"ל דאיכא משמרות ברקיע ואיכא משמרות בארעא". ובהמשך: "מאי קא חשיב ר' אליעזר, אי תחילת משמרות קא חשיב תחילת משמרה ראשונה סימנא למה לי, אורתא הוא, אי סוף משמרות קא חשיב סוף משמרה אחרונה למה לי סימנא, יממא הוא... ואי בעית אימא כולהו סוף משמרות קא חשיב, וכי תימא אחרונה לא צריך, למאי נפקא מינה למיקרי ק"ש למאן דגני בבית אפל ולא ידע זמן ק"ש אימת, כיון דאשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו ליקום וליקרי".

עולה מן הגמ' שהתחלת המשמרות בתחילת הלילה, וסופן בסוף הלילה, וזמנים הניכרים לכל הם, שאינם צריכים סימן אחר אלא למי שנמצא בבית אפל. ועוד מבואר, שלמ"ד שלוש משמרות הוי הלילה, סוף המשמרה הראשונה - שלישי הלילה - הוא בסוף ארבע שעות. ובפשטות מוכח מכאן שהשעות הן שעות זמניות, המחושבות לפי חלוקת הלילה הממשי ל"ב שעות, ולא כשיטת היעב"ץ. ואין לומר שהגמ' מדברת בימי ניסן ותשרי, כשהיום והלילה שווים, אבל בעונות השנה האחרות התחלת המשמרות אינה בתחילת הלילה הממשי, כי אם כן, מה מקשה הגמ' "סימנא למה לי", הלא צריך את הסימן לכל ימות השנה חוץ מניסן ותשרי.

והנה לשיטת רי"ה והרא"ש הנ"ל, שמנין השעות הוא בשעות שוות, והתחלתן תמיד בתחילת הלילה הממשי, לכאורה אפשר לומר גם כן, כמו שאמרנו בסוף הפסקה הקודמת, ש"לימא עד ארבע שעות" היינו בימי ניסן ותשרי, ולפי זה נדע לכל עונות השנה שהוא בשליש הלילה (שהרי לכל משמרה זמן שווה). אך באמת מלשון הרא"ש בפסקיו: "מסקינן דסבר ג' אשמורות הוי הלילה, והאי דלא קאמר שלישי הלילה מילתא אגב אורחיה קמ"ל דאיכא משמרות ברקיע כי היכי דאיכא משמרות בארעא", נראה שגירסתו בגמ' היתה: "אי קסבר ג' משמרות הוי הלילה לימא עד שלישי הלילה", וכן בהמשך: "לימא עד רביעי הלילה". ואכן, בכ"י מינכן של הגמ' הגירסה היא: "לימא עד שלישי הלילה", וכן בהמשך: "עד רביעי הלילה". ולפי גירסה זו לא נזכר כלל בגמ' שהמשמרות קשורות למנין שעות היום והלילה, אלא מגין השעות יכול להיות בשעות שוות המתחילות בתחילת הלילה הממשי ומסתיימות בסופו, ואילו המשמרות הן לעולם בשלישי ובשני שלישי הלילה הממשי. [אמנם, קשה קצת לפי הרא"ש, מדוע סוף זמן ק"ש של ערבית לר' אליעזר, שהוא כל זמן שבני אדם הולכים לשכב (ע' רש"י ג. ד"ה לאו), הוא עד שלישי הלילה, בין ארוך בין קצר, ואילו סוף זמן ק"ש של שחרית לר' יהושע, התלוי בקימת מלכים, הוא עד ג' שעות שוות].

"ושיערו חז"ל שבזמן הנך רוב העולם קמים ממיטתם, ויש שקמים מעה"ש, ובני מלכים ישנים עד ג' שעות שהוא רביעי היום, ואין משגיחים על מה שיש כמה ערים שבהנך החמה עדיין כולם ישנים וכיוצא בזה, ולפי"ז הוי כאילו התורה אמרה שבהנך החמה תקרא ק"ש ועד רביעי היום" אך דבריו תמוהים א משום שהשאלה איננה על מקומות שונים, אלא שבמקום האחד שעל פיו חכמים קבעו (ארץ ישראל) לכאורה אין הזמן הזה נכון בכל ימות השנה ב אם בשבת הולכים בכל מקום ומקום לפי השקיעה שלו - מדוע לא ילכו בכל מקום לפי הקימה שלו, וכי גזירת הכתוב היא שזמן ק"ש הוא עד רביעי היום", והלא בשכיבה וקימה תלא רחמנאי

ואף לשיטת היעב"ץ אפשר לומר, לפי הגירסה הנ"ל, שמנין שעות הלילה אמנם מתחיל תמיד שש שעות לפני חצות הלילה, אך המשמרות אינן קשורות לכך, אלא הן מתחילות בתחילת הלילה הממשי, ומחלקות אותו לשלושה חלקים שווים.

ויש לשים לב לעוד נקודה מעניינת בלשון הרא"ש. הרא"ש גורס: "קמ"ל דאיכא משמרות ברקיע כי היכי דאיכא משמרות בארעא", ההפך מפירש"י (ר"ה והא קמ"ל): "לימדך שיש היכר לכל אדם בדבר כי היכי דאיכא ברקיע". ובמעיו"ט (אות ה') רצה להגיה ברא"ש ולהתאימו לרש"י, אך לא ראה את תוס' הרא"ש, שמבואר שם: "ואגב אורחיה קמ"ל דאיכא משמרות ברקיעא כי היכי דאיכא משמרות בארעא - דליכא למימר דעד סוף האשמורה הראשונה דקאמר היינו באשמורת דארעא, א"כ מאי קמ"ל, [לימא] עד שליש הלילה, דמאי נפקא מינה דאיכא משמרות בארעא, אבל משמרות דרקיעא ניהא, כדמפרש בתר הכי דהקב"ה יושב ושואג, וראוי לו לאדם שיהא מיצר ודואג באותם שעות ולשפוך תחינה על חורבן ביהמ"ק, כמו שנאמר קומי רוני בלילה לראש אשמורות". כלומר: ר' אליעזר נקט לשון 'האשמורה הראשונה' ללמדנו שיש משמרות ברקיע, כי לשון 'אשמורה - משמרת' שייך במלאכי מעלה, ונפ"מ לנו לעת רצון לתחנונים. ולפירש"י קשה, איך שומעים מלשון 'אשמורה' שיש סימנים למשמרות בארץ, אולי ר' אליעזר מתכוון למשמרות שברקיע?

והיעב"ץ לא ידע על קיום הגירסה הנ"ל "לימא עד שלישיית הלילה", והוא נרחק ביותר ליישב את גירסתו בגמ' עם שיטתו, באומרו (מור וקציעה' סי' א') שהקושיה 'סימנא למה לי אורתא הוא' היא סברת המקשן, אשר חשב שכל משמרה היא שליש מהלילה הממשי, אך אליבא דאמת המשמרות הן בת ארבע שעות שוות כל אחת, והן מתחילות שש שעות שוות לפני חצות הלילה. ורתב שזוהי כוונת הקושיה הראשונה "לימא עד ארבע שעות", בשעות שוות, שזה עדיף מלומר "עד סוף האשמורה", כי בלשון זו אפשר לסעות שהכוונה לשליש הלילה הממשי. ולפי"ז המקשן השני אינו המקשן הראשון, וסברותיהם הפוכות. עוד כתב היעב"ץ, שלשיטתו שסוף המשמרות הוא בסוף י"ב שעות הלילה, בלשון "למיקרי ק"ש למאן דגני בבית אפל" אין הכוונה שאז התחלת זמן ק"ש, "אלא להזמין עצמו לכך, כמו שכתבו תוס' (ר' להלן), אבל לעולם פעמים הוא לילה ופעמים כבר הוא יום". וזה תמוה מאד, שהרי בקיץ סוף י"ב השעות השוות של לילה הוא הרבה אחרי הנץ החמה, ואילו לר' אליעזר זמן ק"ש של שחר הוא רק עד הנץ החמה (ט:). ומסיים היעב"ץ: "כך צריך לפרשה לסוגיה זו על כרחנו, וכך חובתנו כך יפה לנו". אך לפי האמור לעיל יש ליישב את שיטת היעב"ץ על פי גירסת הרא"ש, ובהנחה שהמשמרות הן אכן שלישי הלילה הממשי.

1. עוד בסוגיית המשמרות

והנה היעב"ץ (שם וב'לחם שמים') תומך את יתדות שיטתו בעיקר בס' הזוה"ק, וממנו הוא לומר שהמשמרות הן כל אחת של ארבע שעות שוות. וז"ל הזוה"ק פ' ויקהל (קצה:): "בגין דלתלת סטרין אתפלג ליליא בתריסר שעתו דהו רשימין ביה, ואי איתוספן שעתו בליליא

אינן שעתי דמיתוספאן דיממא אינן, ולא אתחשיבו מליליא בר תריסר דאינן דילה, ואינן תריסר אתפלגו לתלת סטרין ותלת משריין ומלאכין קדישין אתפלגו באינן תלת סטרין, משרייא קדמא אתמנא בד' שעתי קמייתא דשירותא דליליא לשבחא למריהון... משרייא תנינא אתמנא בארבע שעתי אחרנין ולא אמרי שירתא בר תרי שעתי עד ראתפלג ליליא ועאל קוב"ה בגינתא רעון ואילין אינן אבלי ציון ואינן רבכו על חורבן בי מקדשא... משרייא תליתאה קא אמרי דא בארבע שעתי בתרייתא וקא אמרי שירתא עד דסליק נהורא דצפרא... בשעתא דשמשא נפיק ביממא ישראל נסלי שירתא לתתא ושמשא לעילא דכתיב ייראך עם שמש".

היעב"ץ לומר מהלשון "זאי איתוספן שעתי בליליא אינן שעתי דמיתוספאן דיממא אינן, ולא אתחשיבו מליליא בר תריסר דאינן דילה", שבלילות ארוכים השעות הנוספות על י"ב שעות שוות אינן נחשבות משעות הלילה, אלא משעות היום. ולכאורה קשה האמור בהמשך, שהמשמרה השלישית אומרת שידה "עד דסליק נהורא דצפרא", וצריך להעמידה בימי ניסן ותשרי דוקא.

ונראה שאת שיטת הרמב"ם וסיעתו, שהשעות בכל מקום הן שעות זמניות, ולעולם יש י"ב שעות בלילה וכן ביום, יש ליישב עם דברי הוזה"ק, על פי מ"ש ב'יד אפרים' על המ"א סי' א' ס"ק ד' בשם המקובל הרש"ש, שבגן ערן, שבו מדובר בזה"ק ("ועאל קוב"ה בגינתא רעון"), לעולם היום והלילה שווים. ויש להבין את הרברים כך: הרי אי אפשר שהמשמרות ברקיע יהיו כמו בארץ, כי בכדור הארץ בכל מקום ומקום אורך הלילה שונה, ועל כן ברקיע המשמרות הן לפי היום והלילה ה"טבעיים", המוחלטים, של י"ב שעות שוות ביום וי"ב שעות בלילה. ו"סליק נהורא דצפרא" מתייחס ליום ה"טבעי", כפי שהוא נראה בקו המשווה (וכך יש להבין גם לפי היעב"ץ). אך כל זה אינו ענין לשעות היום לגבי ענייני הלכה, שהם שייכים לבני אדם בכל מקום שהם, "השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם", ובהם הולכים אחר חלוקת היום הממשי והלילה הממשי לי"ב שעות. וכ"כ 'ערוך השולחן' (נח, יא). אמנם, מגמתנו משמע (ללא הרוחק שדחק בה היעב"ץ) שהסימנים שניתנו לזמני המשמרות שברקיע הם של חלוקת הלילה הממשי לשלושה חלקים, ותחילת המשמרות "אורתא הוא" וסופם "יממא הוא", ואם כן לכאורה צריך לומר שלדעת תלמודנו - בניגוד לדעת הוזה"ק - המשמרות ברקיע הם לפי הלילה הממשי בארץ ישראל ובמקום המקדש, ובוה דיבר ר' אליעזר. אך י"ל יותר מזה, שהמשמרות ברקיע הם ענינים רוחניים, שאינם נופלים תחת הזמן הגשמי, וזוהי אולי כוונת הרש"ש במ"ש שבגן ערן היום והלילה שווים, והסימנים של "משמרות בארעא" - המחלקים את הלילה הממשי לג' חלקים - רק מסמלים את ה"משמרות ברקיע", אך לא אמורה להיות ביניהן התאמה ממשית מבחינת הזמן (וע' 'שו"ע הרב' א, ח).

ראינו שהגמ' מזהה את התחלת משמרות הלילה עם תחילת הלילה הממשי, "אורתא הוא", ושלפי גירסתנו בגמ' - "לימא עד ד' שעות" - יוצא שאז הוא התחלת המנין של שעות הלילה. ולכאורה יש להביא ראיה מהגמ' לפי גירסתנו, גם לשאלה שדנו בה לעיל פסקה ב', והיא: האם שעות היום מחושבות מעה"ש עד צאה"כ, או מן הזריחה עד השקיעה? כי הגמ' אומרת שהסימן של סוף האשמורה האחרונה הוא "למיקרי ק"ש למאן דגני בבית אפל", ואם

כן לכאורה מוכח מכאן שסוף משמרה אחרונה הוא בעלות השחר, כי אם בהנץ החמה - הלא דעת ר' אליעזר היא שזמן ק"ש של שחרית הוא רק עד הנץ החמה, כנ"ל פסקה א', ואם כן מהו "ליקום וליקר"י? ואם משך המשמרות זהה ל"ב שעות הלילה - הרי שהללו מסתיימות בעלות השחר.

אך בספר 'מנחת כהן' ('מבוא השמש', מאמר ב', פרק ט') דוחה ראייה זו, באומרו שהסימן של "אשה מספרת" וכו' אינו בסוף המשמרה ממש, אלא סמוך לו, ועל פיו "ידע שבדאי כבר הוא סמוך להנה"ח ושכבר הגיע זמן ק"ש קודם לכן, ואז יקום במהרה ויקראנה קודם שיעבור זמנה". וכ"כ הגר"א (תנט, ב ר"ה ושיעור): "דוודאי ההודעה היא אינה לזריזים כי אם למתעצלים כמו שאמרו הדלת תיסוב כו' [על צירה והעצל על מיסתן] זה השוכב באשמורה אחרונה¹⁵, וגם לר' יהושע נפ"מ לותיקים" (מ"ש הגר"א "דוודאי ההודעה" וכו' אולי כוונתו גם לכך שבאשמורה הראשונה הוא סוף זמן ק"ש של ערבית לר' אליעזר, ואם כן הסימן שם הוא למתעצלים. אך כמובן אין זו תשובה גמורה, כי שם לא אמרו "ליקום וליקר"י). ולפי זה לשון הגמ' "אורתא הוא" ו"ימא הוא" מתייחסת ליום והלילה השמשיים, מהנץ עד השקיעה, ומצינו שימוש כזה גם להלן ח.: ע"ש.

אבל רש"י פירש: "אורתא הוא - צאת הכוכבים". והתוס' (ר"ה למאן), וכן תוס' הרא"ש (ר"ה כיון), כתבו על "ליקום וליקר"י, שאע"פ שצריך להמתין לק"ש של שחרית עד "משיכיר", מכל מקום עד שיקום ויזמן עצמו כבר תגיע אותה העת. הרי שהבינו שסוף האשמורה האחרונה הוא בעלות השחר, ו"ליקום וליקר"י פירושו שהגיעה תחילת זמן ק"ש. והדבר מתאים עם שיטת רש"י ותוס' והרא"ש, שמנין שעות היום הוא מעה"ש עד צאה"כ. אמנם, לפי גירסת הרא"ש הנ"ל "לימא עד שליש הלילה" - אין מכאן כל ראייה למנין שעות הלילה, כי המשמרות יכולות להיות חלקים שווים של הלילה ההלכתי, ואילו מנין השעות יכול להיות לפי היום והלילה השמשיים, ואין צורך למה שתירצו המ"כ והגר"א.

בהמשך הסוגיה (ג): מביאה הגמ' את מחלוקת רבי ור' נתן האם ארבע משמרות או שלוש משמרות הוי הלילה, והגמ' אומרת: "מאי טעמא דרבי, א"ר זריקא א"ר אמי א"ר יהושע בן לוי כתוב אחד אומר חצות לילה אקום להורות לך על משפטי צדקך, וכתוב אחד אומר קדמו עיני אשמורות, הא כיצד ארבע משמרות הוי הלילה, ור' נתן סבר לה כר' יהושע דתנן ר' יהושע אומר עד שלוש שעות שכן דרך מלכים לעמוד בשלוש שעות, שית רליליא ותרת ר' דימא הו' להו שתי משמרות. רב אשי אמר משמרה ופלגא נמי משמרות קרו להו".

וגמ' זו מתפרשת היטב בין לדעה ששעות הלילה והאשמורות מסתיימות בעלות השחר, בין לדעה שהן מסתיימות בהנץ החמה, ובין לשיטת היעב"ץ שהן מסתיימות שש שעות שוות אחרי חצות. כי לדעת רבי "קדמו עיני אשמורות" פירושו רק שרוד המלך קם לפני שתי האשמורות האחרונות של הלילה (ולרב אשי אליבא דר' נתן: לפני חצי האשמורה והאשמורה האחרונות), והללו יכולות להסתיים בעה"ש, או בהנה"ח, או ר' שעות שוות אחר חצות. ולפי

15 לא מצאתי מקור מדויק למאמר זה, אך בדומה לו יש במדרש 'חופת אליהו' (אוצר מדרשים, מהד' אינשטיין, עמ' 165)

התירוץ הראשון אליבא דר' נתן, פירוש הכתוב הוא שדור המלך קם שיעור שתי אשמורות לפני שאר מלכים, ו"שלוש שעות" של קימת המלכים הלא הן לפי מנין שעות היום, המתחיל כשמסתיימות שעות הלילה. הבעיה היחידה היא לשיטת הרא"ש, ששעות הלילה הן שעות שוות, ומספרן משתנה לפי עונות השנה, ואם כן לא תמיד מחצות יש "שית דליליא". וצריך לומר שוב לפי שיטתו – כמו לעיל סוף פסקה ד' – שהגמ' מתייחסת לימי ניסן ותשרי, אך גם בשאר ימות השנה אפשר להשלים את החסר לשתי משמרות על ידי השעות של קימת מלכים.

ז. פלג המנחה ושאלת השעות

סוגיה שניה במסכתנו שיש להביא ממנה ראייה לשאלת חישוב השעות, היא בענין פלג המנחה. למדנו במש' (כו.): "תפילת המנחה עד הערב, ר' יהודה אומר עד פלג המנחה". ובברייתא (כו.): "ואיזו היא מנחה גדולה, משש שעות ומחצה ולמעלה, ואיזו היא מנחה קטנה, מתשע שעות ומחצה ולמעלה". ובברייתא אחרת: "ר' יהודה אומר פלג המנחה אחרונה אמרו והיא י"א שעות חסר רביעי". שוב חוקרת הגמ' האם מה שאמר ר' יהודה בתפילת שחרית "עד ר' שעות", הוא בדרך של עד ועד בכלל, או של עד ולא עד בכלל, ומביאה ראייה מ"עד פלג המנחה", כי אם עד ולא עד בכלל – והגמ' הבינה שמדובר בפלג האחרון – יהיה מובן מה ההבדל בין ר' יהודה לרבנן (ההבדל הוא כל הפלג האחרון, דהיינו שעה ורביעי), אך אם עד ועד בכלל – מה בין ר' יהודה לרבנן, והלא "עד פלג המנחה" הוא עד סוף י"ב שעות דהיינו "עד הערב"? והגמ' דוחה ש"עד פלג המנחה" מתייחס לפלג הראשון, ועד ועד בכלל, וההבדל בין ר' יהודה לרבנן הוא הפלג האחרון.

ועתה, אם שעות היום הן שעות שוות, המתחילות בכל ימות השנה שש שעות שוות לפני חצות ומסתיימות שש שעות שוות אחרי חצות, כשיטת היעב"ץ, הרי שפלג המנחה, שהוא בי"א שעות חסר רביעי, הוא לעולם ארבע שעות ושלושת רבעי שעה אחר חצות, וכך כתב היעב"ץ ב'מור וקציעה' סי' רל"ג וסי' רל"ה (ובזה הוא רוצה להסביר את מנהג אשכנז להתפלל ערבית בקיץ ג' וד' שעות לפני הלילה, ע' לעיל פסקה ב' בדברי תה"ד, ולדעתו היינו מפלג המנחה המחושב כנ"ל). ואם כן מה שאלה הגמ' "אלא אי אמרת עד ועד בכלל ר' יהודה היינו רבנן", והלא גם אם עד ועד בכלל, לר' יהודה יהיה סוף זמן המנחה לעולם בסוף י"ב שעות, שהוא לפעמים לפני השקיעה ולפעמים אחריה, ואילו לרבנן הזמן הוא תמיד "עד הערב", דהיינו עד סוף היום הממשי? הרי זו קושיה עצומה על שיטת היעב"ץ, והוכחה לשיטת הרמב"ם, שמדובר בשעות זמניות, המסתיימות תמיד בסוף היום הממשי.

ולשיטת הרא"ש הנ"ל סוף פסקה ד' יש ליישב, שפלג המנחה הוא תמיד החלק האחרון של היום הממשי, ויחס חלק זה אל אורך היום הוא היחס שבין שעה ורביעי ל"ב שעות, והגמ' נקטה את הרוגמא של ימי ניסן ותשרי, שבהם היום הממשי הוא י"ב שעות שוות, ופלג המנחה שעה ורביעי.

והנה, רי"ה והרא"ש כתבו בתוספותיהם (כו. ר"ה דרב): "אע"ג דסבירא לן כר' יהודה לענין תפילת הערב שהוא שעה ורביעי קודם הלילה, לענין תוספת שבת ויוה"כ – לא...

משמע שכל כך צריך שיעור גדול לתוספת". ונראה בבירור מההשוואה לענין תוספת שבת, שהכוונה לשעה ורביע קודם הלילה הממשי. ונמצא איפוא שגם ר"ה סוכר כרא"ש בענין מנין השעות, ולא כיעב"ץ.

מהגמ' הנ"ל מוכח איפוא שסוף י"ב שעות היום, ו"עד הערב", שווים הם. וכתב הרמב"ם בפיהמ"ש שם (תרגום ר"י קאפח): "ופלג המנחה כשנשאר ביום שעה ורבע זמניות, ומי שהתפלל עד הערב, כלומר עד שקיעת החמה, יצא ידי תפילת מנחה". וכן פסק בהל' תפילה ג, ד: "וזמן מנחה קטנה מט' ומחצה עד שיישאר מן היום שעה ורביע, ויש לו (-ומותר לו) להתפלל אותה עד שתשקע החמה". הרי מבואר שרעת הרמב"ם היא שמנין י"ב השעות מסתיים בשקיעת החמה, ולא בצאת הכוכבים האחרון.

והסוברים שמנין שעות היום הוא מעה"ש עד צאה"כ האחרון (המאוחר ד' מילין לשקיעה, כנ"ל פסקה ב') על כרחך יאמרו שזמן מנחה לרבנן הוא עד אותו צאה"כ, שהוא תחילת הלילה לשיטת ר"ת. ואף שקודם לכן הוא ספק יום ספק לילה - י"ל שלגבי תפילה הקלו. וה'שאגת אריה' (סי' י"ז) האריך לתמוך בשיטה זו.

ונראה, שמכל מקום אפשר להוכיח מן הגמ' הנ"ל, שאי אפשר לסבור בענין תחילת הלילה כגאונים, דהיינו ששלושת רבעי מיל אחר השקיעה מתחיל לילה ודאי, ויחד עם זאת לסבור שחלוקת היום לשעות היא מעה"ש עד צאה"כ (האחרון, של ר"ת, כי אחרת אין סימטריה ביחס לחצות, כנ"ל פסקה ב'). כי אע"פ שמצד הסברה היה אפשר לומר שה'יום' שחזו"ל חילקוהו לי"ב שעות הוא כל זמן האור, גם אחרי כלות היום ההלכתי, מכל מקום מהגמ' הנ"ל מוכח שאין הרבר כן, שהרי לא ייתכן שזמן מנחה - שהיא כנגד תמיד של בין הערבים - נמשך יותר מג' מילין לתוך הלילה, ועל כרחך ש"עד הערב" הוא עד השקיעה, והו סיום י"ב שעות היום. במילים אחרות: אם מכריעים להלכה כשיטת הגאונים בענין התחלת הלילה ההלכתי - הרי זו הכרעה גם לענין חלוקת היום לשעות, שהיא מהנץ עד השקיעה. והראשונים הסוברים שחלוקת היום לשעות היא מעה"ש עד צאה"כ - על כרחך סוברים כר"ת בענין התחלת הלילה. [בבחרותי הרציתי הוכחה זו בפני הגר"ח גריינימן שליט"א, ושמח על דברי ואמר: דומני שכך כתבתי בספרי. ניגש לארון והוציא ס' 'חידושים וביאורים' על או"ת, והראה לי שכתב כן, ונתנו לי במתנה (ע"ש סי' ט"ו אות ט"ז, וכן כתב שם עוד ראיות בענין חלוקת היום לשעות המובאות לעיל ולהלן)].

ח. ראיות מסוגיות נוספות

סוגיה אחרת שלכאורה יש ראייה ממנה לשיטת הרמב"ם, שמנין השעות הוא מהנץ ולא מעה"ש, היא הסוגיה בפסחים יב. הנ"ל פסקה ב', שם אמרו: "דיהבינן להו כולי טעותיהו, לד' מאיר יהבינן להו מתחילת שעה ראשונה עד סוף חמש, וברין הוא דניתיב להו מעיקרא טפי אלא בין יממא לליליא לא טעו אינשי" וכו'. ולכאורה מוכח מכאן ש"תחילת שעה ראשונה" היא בהנץ החמה, שהרי בהמשך (יב:) נאמר שאם אחד אומר קודם הנץ ואחד אומר אחר הנץ עדותן בטילה, כלומר שבין קודם הנץ לאחריו לא טעו אינשי. ויש לרדות, שאם

אדם אינו מזכיר את הנץ החמה, אלא מזכיר שעה, יכול להיות שיטעה אפילו בין קודם הנץ לאחריו, ע' תוס' יא: ד"ה אחד, מה שאין כן לגבי עה"ש. [ולשיטת היעב"ץ י"ל שהגמ' נקטה את הרוגמא של ימי ניסן ותשרי].

ועוד יש להביא ראיה מהסוגיה בנידה סג: בענין עונת הוסת, שם שנינו: "ר' יוסי אומר אף ימים ושעות וסתות, היתה למורה להיות רואה עם הנץ החמה אינה אסורה אלא עם הנץ החמה, ר' יהודה אומר כל היום שלה". ובגמ' שם: "תנא כיצד א"ר יוסי ימים ושעות וסתות, היתה למורה להיות רואה מיום עשרים ליום עשרים ומשש שעות לשש שעות, הגיע יום עשרים ולא ראתה אסורה לשמש כל שש שעות ראשונות דברי ר' יהודה, ור' יוסי מתיר עד שש שעות". ופירש רש"י על פי המשך הגמ' שם, שלדעת ר' יוסי רק שעת הוסת עצמה אסורה, ולפניה ולאחריה מותר, ואילו לדעת ר' יהודה כל ה'עונה' שבה חלה הוסת - לילה או יום - אסורה, ובעונה שלפניה ושלאחריה מותר. ומ"ש ר' יהודה במש' שהלמורה לראות עם הנץ החמה כל היום שלה וכל הלילה אסור, מעמידה הגמ' שזה בלמורה לראות "בסוף ליליא". הרי ש'לילה' ו'יום' לענין זה של עונת הוסת הם מהשקיעה ועד הנץ (ו'עם הנץ' שבמשנה היינו מעט קודם הנץ), ואם ברואה בשש שעות, שר' יהודה אוסר בה מהנץ החמה, אומרת הברייתא שר' יהודה אוסר "כל שש שעות ראשונות", הרי שמנין השעות מתחיל מהנץ החמה.

והנה ה'הגהות מיימוניות' (הל' איסורי ביאה פ"ד אות ט') כתב בשם ה'אביאסף' בענין מהות העונה: "יום או לילה מימי ניסן ותשרי, וחצי יום וחצי לילה בתמוז וטבת", וכתב על כך הגה"מ: "ותימה". והב"י (יו"ד קפ"ד ד"ה ואע"פ) הביא את דברי הגה"מ, והסביר את דעת ה'אביאסף' בכך שהעונה צריכה להיות תמיד של י"ב שעות שוות (כי ההרחקה מהוסת ראוי שתהיה באורך זמן קבוע), אך כתב שאין לחוש לדבריו, כי כל הפוסקים הזכירו בענין זה יום ולילה, ולא שעות. והמעיו"ט (על הרא"ש נידה פ"א אות ל'), וכן הב"ח (קפ"ד ד"ה כתב בהג"ה), הראו מקורו של ה'אביאסף' בסוגיה בנידה סה:; אך הס"ז (קפ"ד ס"ק ב') דחה שם מדובר בנושא אחר, ע"ש, ואין לדמותו לעונת הוסת, כי טבע הוסת קשור לתופעות של יום ולילה. תרע, שהרי אין מרחיקים משעת הוסת זמן קבוע, אלא כל העונה אסורה ותו לא, אף אם הוסת היא בתחילת העונה.

ולפי ה'אביאסף' יש להבין שהעונה היא תמיד שש שעות שוות לפני חצות ושש שעות שוות אחרי חצות, וזהו מ"ש הגמ' "שש שעות ראשונות", ו'הנץ החמה' נקטה המש' רק לרוגמא, בימי ניסן ותשרי. אך נראה שאין מהבנה זו של ה'אביאסף' ראיה למנין שעות היום בעלמא, אלא השעות כאן הן שעות שוות בגלל הענין המיוחד שמדובר בו, וכעין שנאמר לעיל (פסקה ד') לענין התקופה. לעומת זאת, לשיטת החולקים על ה'אביאסף', שמדובר על יום ולילה ולא על שעות, נראה שלשון הגמ' "שש שעות ראשונות", שהן מהנץ, מדווח ראיה לשיטה שחלוקת היום לשעות היא מהנץ עד השקיעה.

והש"ך (קפ"ד ס"ק ז') נוטה לקבל את שיטת ה'אביאסף' הנ"ל, וכותב: "וכן מצאתי בראב"ן סי' ש"ח כהאביאסף, ומה שלא הזכירוהו הפוסקים אין ראיה, דבסתם יום ובסתם לילה מיירי, ואה"נ דבתקופת תמוז וטבת יש לחשוב שעות זמניות, וכה"ג מצינו בכמה דוכתי בש"ס ופוסקים, כגון לענין ק"ש באו"ח ר"ס נ"ח, ולענין חמץ בערב פסח באו"ח סי' תמ"ג ס"א בהג"ה, ולענין חישוב תקופות וכה"ג טוב"י". והיעב"ץ שמח על דברי הש"ך הללו

כמוצא שלל רב, כי סבר שמצא לו חבר לשיטתו ששעות היום בכל התורה כולה מחושבות משש שעות שוות קודם חצות ועד שש שעות שוות אחר חצות. אלא שהוא תמה על הש"ך מה ראה לנקוט לשון "שעות זמניות", שהוא הביטוי של השיטה החולקת. אך נראה שבאמת לא עלה על רעת הש"ך לומר ששעות היום שבכל מקום אינן "השעות הזמניות" של הרמב"ם, שהרי הוא מביא כרוגמא ראשונה את השו"ע בר"ס נ"ח, ושם הרי מפורש ש"עד ג' שעות" הוא בשעות זמניות, עד שליש היום (ורעק"א תמה על הש"ך בנקודה זו, כי שם מדובר בשעות זמניות, ואילו כאן לפי ה'אביאסף' בשוות, אך ר' בסמוך). אלא כוונת הש"ך לומר שהביטויים 'יום' ו'שעה' מופיעים לפעמים בדברי חכמים עפ"י הרוגמא של הימים השווים, אך בעונות השנה האחרות הדבר משתנה, כגון: 'יום' ו'לילה' בענין וסתות הם לפי רוגמת ימי ניסן ותשרי, אך בשאר ימות השנה הכוונה ל"ב שעות משני צידי חצות, ולא ל'יום'. וכן לענין חישוב התקופות. ולענין ק"ש וחמץ בע"פ (לרעה הראשונה שהביא הרמ"א), 'שעה' היא שעת שעון רק בימי ניסן ותשרי, אך בשאר ימות השנה היא שעה מורחבת או מקוצרת. וכך הבין את הש"ך ה'סררי טהרה'. [נרצה להגיה בל' הש"ך "דבתקופת תמוז וטבת יש לחשוב שעות שוות", במקום 'זמניות', ואמנם כך היו הדברים יותר בהירים, אך מעיון ב'נקודות הכסף' נראה שהש"ך כתב בכל זאת 'זמניות', והוא משתמש בלשון זו במשמעות כללית של התחשבות בעונות השנה, וכוונתו בעצם לכך שה'יום' אינו היום הממשי, אלא הוא מחושב בשעות שוות, שבאותו זמן אינן מכסות את כל היום הממשי. ודוק].

ט. "עד ג' שעות" - עד סוף ב'?

לעיל פסקה ה' הבאנו את סוגיית משמרות הלילה לגבי אופן חישוב שעות היום והלילה. ולכאורה יש מסוגיה זו ראייה לענין שאלה אחרת שהצגנו בראשית דברינו (לעיל פסקה א'), והיא: האם סוף זמן ק"ש לר' יהושע, "עד שלוש שעות", כולל את השעה השלישית או לא? שכן פשט הגמ' "שית דליליא ותרתני ריממא" (רש"י: "ששאר מלכים ישנים", 'פירוש ר"ח': "שדרכם לישן... עד תחילת שעה ג'") מורה לכאורה שזמן ק"ש "עד שלוש שעות" הוא בדרך של "עד ולא עד בכלל", והכוונה בעצם לסוף השעה השניה ביום. ואכן, מצינו שיש דעה כזו בראשונים, בניגוד לדעת הרמב"ם הנ"ל פסקה א', שכתב שזמן ק"ש הוא עד כלות שליש היום.

כתב ה'יראים' (סי' רנ"ב): "ד' יהושע אומר עד ג' שעות, פי' עד התחלת שעה שלישית ואין שעה שלישית בכלל, והכי מוכח בכתובות פ"ט". וב'תועפות ראם' שם כתב שאינו יודע את פשר הציון לכתובות, וכנראה שצ"ל: 'בברכות פ"א', והכוונה לסוגייתנו. וכן כתב רבנו יהונתן במש': "עד ג' שעות - כלומר כל שתי שעות הראשונות עד תחילת ג' ולא יותר, כדמוכחינן בגמ' דהכי פירוש' מדמקשי כתיב חצות לילה... ומתרץ חצות לילה דהיינו אשמורה ומחצה על כל אדם ושתי אשמורות כנגד שאר מלכים שישנים עד תחילת ג'". וכ"כ ה'נימוקי יוסף'.

ולכאורה זוהי גם דעתו של רב עמרם גאון, שכתב בסידורו (עמ' י'): "ולא הפסיד דקתני מאי פירושא, לא הפסיד ברכות, אלא מכרך לפניה ולאחריה, דאע"ג דבסוף שתי

שעות קא קארי לא מבעי ליה לשנויי ביה בק"ש ממאי דתקיננו רבנן". וכך הבין הרשב"ץ את דעת רע"ג, ותמה עליו. אבל הנה רע"ג ממשיך וכותב (עמ' י"א): "זהאי דקא אמרינן רמצי אינש למקרי ק"ש בתר שתי שעות, חס ושלום לכתחילה לא שרי למעבד הכי, ומאן דעביד הכי בכוונה דלאו מחמת אונסא ולא מחמת איעכובי במירי דמצוה מתקרי פושע. ובמאי מידי שרי איעכובי, כגון שבתות וימים טובים ותענית ציבור דמשתהו עד דמיכנפין ציבורא, אי נמי בני בי רב דיתבי וגרסי וממשיך להו גרסייהו" וכו'. ואמנם אפשר להבין שכוונתו ב"שרי לעיכובי" לכך שבמקרים כאלו יקראו ביחיד את ק"ש בלא ברכותיה בתוך ב' שעות, כדי לצאת י"ח מראורייתא, ואחר ב' שעות יקראו בציבור בברכות, ע' השגות הראב"ד על ה'מאוד' דף א.: אבל ה'מנהיג' (דיני תפילה, סי' ל"ה) הביא את כל דברי רב עמרם אלו, וכתב: "ומכל מקום זמן ק"ש עד סוף ג' שעות, רד' יהושע ראמר עד ג' שעות עד ועד בכלל, ותנן הכי בבחירתא ערות על תמיד של שחר שקרב בר' שעות (ע' להלן כו.). ובירוש' הלכה כר' יהושע בשוכח... ויש הלכה בשוכח, בתמיה, ברם כך הלכה ולמה אמרו בשוכח (ו)לקרותה¹⁶ בעונתה, פי' לפני ג' שעות, שלא יאחר". הרי שהבין שרב עמרם מודה שעד סוף ג' שעות הוא עיקר זמנה, אלא שחכמים אמרו שהקורא בשעה שלישית נקרא פושע (כעין מה שאמרו בדף כח. על מי שמתפלל מוסף בסוף היום, ע"ש), אלא אם כן השתתה בגלל צורך מצוה (ואז אין צורך לקרוא מקודם אפילו ללא הברכות). וממשיך ה'מנהיג': "וחצות לילה אקום להורות לך שאמר רוד ע"ה זהו שאמר קדמו עיני באשמורות לשאר מלכים הישנים עד סוף שתי שעות ביום. דאי עד ג' שעות עד ולא עד בכלל, אלא עד סוף שתיים, מלכי בית רוד ומלכי ישראל הישנים עד שתי שעות (מ)ביום מתי יקראהו... על כרחין ג' שעות עד סוף ג' שעות, ר"ל שית דליליא ותרתיה דביממא הא תמניא, והשעה השלישית היו מתעסקים ללבוש ולנעול ולרחוץ ולהיכון לקראת האלקים". וכן כתבו רי"ה והרא"ש בתוספותיהם (ג: ד"ה ר' יהושע), שהכוונה לעד סוף ג' שעות, כי בני מלכים ישנים עד ב' שעות, ויקראו בשעה שלישית. [והרשב"ץ הביא אף הוא את המשך דברי רע"ג הנ"ל, ואחריהם כתב: "וכן אמרו בירוש' הלכה כר' יהושע בשוכח" וכו'. ולגבי דברי רע"ג דאינו שהוא יכול לפרשם שיותר להתעכב מלקרוא בברכות עד אחרי שעה ב', ויקראו בתוך ב' בלא ברכות כדי לצאת י"ח, אך הירוש' שהביא לכאורה אינו מתאים כלל לענין. וצ"ע¹⁷].

והסמ"ג (מ"ע י"ח) כתב: "מסקינן הלכה כר' יהושע שאומר שעונת ק"ש של שחרית מושכת עד שלוש שעות... ומוכח שם בענין מתלוקת דרבי ור' נתן בפ"ק דברכות שעד ולא

16 ייתכן שיש כאן חסרון כמה מילים, ע' בסוגיה הקודמת פסקה ג'

17 ומהדיר הרשב"ץ (הערה 14) פירש שהירוש' הובא לענין התעכבות לכתחילה אחר זמן ותיקין, דהיינו אחר הנץ, ע' בסוגיה הקודמת פסקה ג' שאכן ראשונים פירשו כך את הירוש', אך הרשב"ץ לא הזכיר כאן כלל את הקריאה לכתחילה כותיקין ומה שרצה המהדיר לומר ש"ובמאי מידי שרי איעכובי" וכו' אין פירושו להתעכב אחר ב' שעות, אלא אחר ותיקין, ואינו מוסב על הלשון "למיקרי ק"ש בתר ב' שעות" ודלא מחמת איעכובי כמידי דמצוה" (וצ"ל ש"מידי דמצוה" זה היא מצוה שאומרים בה העוסק במצוה פטור מן המצוה לגבי ק"ש) - לענ"ד אין זה נראה כלל בלשון רע"ג אך אולי הרשב"ץ בכל זאת למד כך ובאשר לתשובת רב נטרונאי גאון שהביא המהדיר (ע' אוצה"ג סי' מ"א, שבה רנ"ג מתיר ללמוד לפני ק"ש "עד קרוב לב' שעות" - לפי הבנת ה'מנהיג' רע"ג התיר יותר מזה, דהיינו לאחר זמן לכתחילה שהוא עד סוף ב', ולקרא בשעה השלישית סמוך לסוף זמן דיעבד, ורנ"ג מתיר רק בזמן שעדיין הוא זמן ק"ש לכתחילה, והויתור הוא על זריזין מקדימין

עד בכלל, שאין השעה שלישית בכלל ואין עונת הזמן כי אם שתי שעות שלימות. ונראה לי דשלוש שעות ממש שלימות הוי עונתה, שהמלכים עומדין ממיטתן בשתי שעות ביום וקורים אותה בשעה שלישית. וכן יש בירושלמי ר' אסא ור' חייא בר רבנא הוה מצלי לתלת שעין, ר' ברכיה קרי שמע ומצלי בתר תלת שעי, ומקשה והתנן הקורא מכאן ואילך וכו', משמע שעד סוף ג' שעות זמן ק"ש".

ה'מנהיג', רי"ה, הרא"ש והסמ"ג מתרצים איפוא את הלשון "שית דליליא ותרת דיממא" בכך שהמלכים אכן קמים בסוף השעה השניה, אך זמן ק"ש כולל עוד שעה אחרי זמן הקימה. בסברה זו נעסוק אי"ה לקמן, אך קודם נראה שישנו יישוב אחר, פשוט יותר, ללשון הגמ' הנ"ל, עם השיטה שזמן ק"ש נמשך עד סוף ג' שעות. כתב 'הגהות מיימוניות' (הל' ק"ש פ"א אות ט'): "וכתב רא"מ (-בעל ה'ראים') ורבינו שמחה¹⁸ דהא דאמר ר' יהושע עד ג' שעות פירוש עד תחילת שעה ג', מדאמר בריש פירקא ר' נתן ס"ל כר' יהושע וכו' עד שית דליליא ותרת דיממא תרת משמרות הויין. והנה לא הזכירו מזה רבותינו בעלי התוס', ולא הלכות גדולות, ולא מורי רבינו בתוס' יומא¹⁹, אלא כולם כתבו עד ג' שעות בסתם. ויכולני לומר כי ההיא דר' נתן לאו ראייה היא, והא דאמר ר' יהושע עד ג' שעות פי' עד סוף ג' שעות שכן דרך מלכים וכו', ומה שלא הזכיר הספר אלא ב' דיממא לא קשה כלום, דלא חשש תלמודא אלא למימר שקדם דוד לשאר מלכים ב' משמרות לקיים קרא וקדמו עיני אשמורות, ושעה שלישית מה לו להזכיר כיון שמצא ב' משמרות, וכן דוד לא הזכיר בפסוק אלא משמרות שלימות. וכן משמע בירוש' שזמן ק"ש עד סוף ג' שעות, דגרס ר' זעירא בשם ר' אמי ביומי דר' יוחנן הוינן נפקין לתעניתא וקרינן שמע בתר תלת שעין ולא הוי ממחי בידן, ר' יוסי ור' אחא נפקין לתעניתא אתא ציבורא ומקרו שמע בתר תלת שעין בעא ר' אחא מחויי בידן א"ל ר' יוסי והלא כבר קראו אותה בעונתה... הרי משמע שלא עבר זמן ק"ש עד בתר תלת שעין, דוודאי ליכא לפירוש כלל אלו בתר תחילת שעה ג'". שוב מביא ההגה"מ את דברי הסמ"ג, וכתב שהמהר"ם הסכים עמו.

הירוש' שהביא הסמ"ג הוא בפ"ד ה"א, וזה שהביא הגה"מ הוא בפ"א ה"ה. והחולקים יידחקו בכל זאת לפרש ש"בתר תלת שעין" פירושו אחרי הזמן של "עד ג' שעות", שפירושו התחלת ג'. וה'רוקח' (הל' ק"ש) כתב: "ולמצוה זמנה עד תחילת ג' שעות, כדמשמע בפ"א דברכות גבי משמורות, ופסיק רב יהודה משמיה רשמואל כר' יהושע דאמר עד ג' שעות, א"ר מני גדול הקורא ק"ש בעונתה מהקורא בתורה מרקתני הקורא מכאן ואילך לא הפסיד כארם הקורא בתורה". ומההוכחה ממשמרות נראה שר"ל שמעיקר הדין הזמן הוא עד סוף ב', ו"למצוה" פירושו לקיים מצות ק"ש, בניגוד ל"הקורא מכאן ואילך לא הפסיד" וכו'. ובסוף הל' ק"ש כתב: "דאמר בירוש' של תפילת השחר ר' יוסי מצלי בתלת שעין וכן רחב"א וכן ר' ברכיה, ומקשי ואמר כבר קיבל עליו עול שמים בעונתה". ואם גרס כן גם בשאר המקומות הנ"ל בירוש' - הרי שהכל מיושב לשיטתו.

יש לציין שהוכחת ה'מנהיג' לכך ש"עד שלוש שעות" פירושו עד סוף ג', מזה שגם "עד

18 ב'שלטי הגיבורים' (ה אות ו') כתוב "כתב סמ"ג והראב"ד ורבינו שמחה ז"ל פירשו" וכו', ושיבוש הוא, וצ"ל "כתב הג"מ והרא"מ ורבינו שמחה ז"ל"

19 עורך התוס' למס' יומא הוא המהר"ם, והכוונה ליומא לו, ע"ש

ארבע שעות" הוא ער ועד בכלל (להלן כו.), מובאת גם על ידי הרי"ד והרשב"ץ. ולדעת החולקים נצטרך לחלק בין לשון ר' יהושע ללשון ר' יהודה, וזה החוק.

יש להבין כי סברת הראשונים הנ"ל לפיה מזמן הקימה בפועל יש עוד שעה לקרוא את שמע, וזהו "ובקומך", אינה מחייבת שיהיה הדבר כך גם לגבי "בשכבך", דהיינו ששעה לפני זמן השכיבה בפועל אפשר יהיה לקרוא ק"ש של ערבית, שהרי המנהיג מדבר על לבישה ונעילה ורחיצה והכנה לתפילה אחרי הקימה, וכל זה אינו שייך בערב, אלא דרוש זמן יותר קצר בין תפילת ערבית לשינה. ומכל מקום יש להבין לפי"ז שכל הזמנים שנאמרו בענין מאימתי, "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן", ו"משעה שקדש היום בערבי שבתות" וכו', אינם מציינים את הזמן שבני אדם מתחילים לשכב ממש, אלא זמן מסוים לפני כן, שהוא הנקרא "בשכבך". ובסוגיית מאימתי פסקה ג' ופסקה ו' ראינו, ששיטת ר"ת והראב"ן מרחיקות לכת הרבה יותר מזה, וקובעות ש"בשכבך" אינו מציינ את זמן ההליכה לישון, אלא את סוף היום, ע"ש (הסמ"ג אמנם מזכיר את שיטת ר"ת, אך אין הוא תולה את סברתו הנ"ל בשיטת ר"ת, ונראה שהוא רואה אותה כסברה נכונה לכל השיטות).

ולכאורה נראה שגם לפי הגה"מ, שזמן הקימה בפועל של מלכים הוא אף בשעה השלישית, צ"ל שאין הוא ממש עד סוף ג', אלא מעט לפני כן, והאחרונים יקראו בסוף השעה השלישית, כי אם מתחשבים בקימתם לענין קביעת זמן קימה, הרי גם להם צריך להיות זמן לקרוא, וכעין שכתבו התוס' (ב: ד"ה משעה) לגבי הזמן "משהעני נכנס לאכול", ע"ש. אך רבנו יהונתן, הסובר שזמן קימת המלכים הוא רק עד תחילת ג', כתב: "ולחאי פירושא צריך לומר שמלכי ישראל ויהודה היו צריכים להקדים קימתן, כרי שיקראו ק"ש בזמנה, דהא כמו כן היו צריכים להשכים אליבא דת"ק דאמר עד הנץ החמה". ולפי זה "בשעה שבני אדם עומדים" אינו מתייחס דוקא לבני ישראל החייבים במצוות, אלא לכל בני אדם, והתורה אומרת לך לקרוא בשעה שיש עדיין בני אדם הקמים, ואף אתה היית קם כמותם אלמלא שאתה חייב בק"ש.

והרמב"ן הולך בדרך אחרת, שכן כתב ב'מלחמות' (ב. ברי"ף), שבני מלכים נעזרים במיטתן מהנץ החמה, אלא שאינם קמים עד ג' שעות, ומתוך בזה מדוע אין זמן ק"ש של ערבית נמשך בשעת הרחק עד ג' שעות (ע' בסוגיה הקודמת פסקה ב'), ולפי זה י"ל שכל זמן שהם נעזרים במיטתן נקרא "ובקומך", ויכולים לקרוא אז.

[הגה"מ הביא עוד חיזוק לשיטתו בשם התוס', שכתבו על האמור בדרף ז. "ואימת רתח אמר אביי בהנץ תלת שעי קמייתא" וכו', שזה משום שהמלכים עומדים בשעה שלישית. ובתוס' שלנו בברכות אין הדברים מופיעים, אך הם מצויים בתוס' ע"ז ו: (ד"ה בתלת), וכן בתוס' רי"ה כאן. וז"ל תוס' רי"ה: "פירש ה"ר שמעיה דהיינו שעה שלישית, שמלכי מזרח ומערב משתחוים לתמה כראמרינן בסמוך (ע' בהמשך הגמ' שם), שהרי הם עומדים בשעה שלישית כראמרינן לעיל". והדברים אמנם מתאימים עם שיטת רי"ה הנ"ל שמלכים קמים בתחילת ג' וקוראים את שמע בשעה השלישית, ואז מלכי אוה"ע משתחוים לחמה, אבל מעצם הגמ' אין כמובן ראייה שזמן ק"ש הוא גם בשעה שלישית, כי י"ל שמלכי אוה"ע אמנם משתחוים זמן מה אחר קימתם, בתוך השעה השלישית, אך מלכי ישראל צריכים לקרוא עד סוף ב'. והגר"א (נח, א ד"ה סוף) הבין ברעת התוס' בע"ז, שהמלכים קמים במשך השעה השלישית, זה מקדים וזה מאחר, ודור המלך השתבח שקם שתי אשמורות לפני ראשוני

המלכים (כ"כ ה'דברי דוד' ג: בשם הגר"א בשנו"א, ולפנינו שם לא מצאתי, אך כך יש להבין את דבריו בביאורו), וכ"כ הפנ"י ג:].

י. זמן ק"ש מן התורה - כל היום?

והרשב"א (ח: ד"ה איכא) כתב על קושיית הרמב"ן, מדוע אין זמן ק"ש של ערבית נמשך עד ג' שעות: "וי"ל דבני מלכים מיעוטא דמיעוטא ניגוהו. וא"ת הא שרינן של שחר עד ג' שעות משום בני מלכים, אע"ג דהוה מיעוטא דמיעוטא, ומחמתיהו קרינן בקומך עד אותו זמן, ומאי שנא שכיבה? י"ל דכיון דמחמת יממא חייבה תורה לקרות בשחר, אע"ג דתלי ליה בזמן קימה, דינא הוא דנשרי כל זמן קימה ואפילו של בני מלכים, ועוד דאינו ברין דלא יקראו בני מלכים בשל שחר. אבל בשל לילה הנכנס בשל יום, אע"ג דתלא ליה בשכיבה, כיון דיממא הוא וכולהו אינשי כבר קמו, משום מיעוטא דמיעוטא דבני מלכים לא שרינן" (וכ"כ בקיצור ה'נימוקי יוסף' ט: בלי ה"ועוד").

ולכאורה הטיעון "דאינו ברין דלא יקראו בני מלכים" אינו מובן, כי אם דין הוא שלא להתחשב במיעוטא דמיעוטא, הרי בני מלכים, החייבים במצוות ככל ישראל, צריכים להטריח עצמם ולקום ככל האדם כדי לקיים מצות ק"ש, וכמ"ש רבנו יהונתן הנ"ל. ומצינו שהרשב"א חזר לענין זה במש', וכתב לגבי דעת ת"ק (ר' אליעזר): "קשיא לי, וכי בני מלכים אינן קורין לר' אליעזר. וי"ל דעד הנץ החמה נותנין לו שכר קריאה בזמנה, מכאן ואילך עד חצות שכר קריאה יהבי ליה שכר קריאה בזמנה לא יהבי ליה, וכענין שאמרו לגבי תפילה לקמן בפ' תפילת השחר". ובדברים אלו ישנו עוד קושי: מה פירוש "עד חצות שכר קריאה יהבי ליה" - אם הכוונה לקורא בתורה גרידא, איך זה עונה על השאלה "וכי בני מלכים אינן קורין", והלא יוצא שבאמת אינן קורין ק"ש, אלא סתם לומדים תורה? ועוד: מדוע נקט דוקא עד חצות, אם בגלל הברכות - הרי להלן (י: ד"ה הקורא) הביא שלוש דעות בדבר, עד ד' שעות, או עד חצות, או כל היום. ואף אם נאמר שהעדיף את הדעה האמצעית, מכל מקום מדוע הוצרך להזכיר את הברכות כאן?

והנה ברך יא., על הגמ' "אם כן נימא קרא בבוקר ובערב מאי בשכבך ובקומך", כתב הרשב"א: "נ"ל דלאו דוקא בבוקר ובערב, דבערב משמע אפילו מבעור יום מן המנחה ולמעלה, כרתיב תזבח את הפסח בערב, וכן בין הערבים, אלא הכי קאמר בבוקר ובערב אי נמי ביום ובלילה". ולכאורה לא מובן איך יכלה התורה לומר "ביום ובלילה", והלא זמן ק"ש של שחרית אינו כל היום? ואפילו "בבוקר" לכאורה אינו מתאים, שכן ברך כז. מבואר שר' יהודה וחכמים נחלקו האם לשון "בוקר" משמעה עד ד' שעות או עד חצות, ואילו זמן ק"ש הוא רק עד ג' שעות?

ולכאורה נראה ליישב את הקשיים הנ"ל, ולומר שמ"ש הרשב"א "דמחמת יממא חייבה תורה לקרות בשחר", פירושו שמדין תורה זמן ק"ש של שחרית כל היום, וזהו "בשעה שבני אדם עומדים" (י:), ולכן היה אפשר לומר: "ביום ובלילה", וחכמים הם שתלו את ק"ש של שחר בזמן קימת בני אדם ממיטתם, ונתנו אפשרות גם לבני מלכים לקרוא בזמן קימתם, אע"פ שהם מיעוטא דמיעוטא (אבל לענין הגדרת "שעה שבני אדם שוכבים" אין מתחשבים

במיעוטא דמיעוטא). וכך היא שיטת ה'כסף משנה', שכתב בהל' ק"ש א, יג: "יש שואלים מאי טעמא בשכבך דרשינן כל זמן שבני אדם שוכבים על מיטתם... ולמה לא דרשו כן ובקומך, כל זמן שבני אדם קמים דהיינו כל היום. וי"ל דאין הכי נמי דהכי דרשינן ליה, ומשום הכי אמרינן הקורא מכאן ואילך לא הפסיד הברכות, ואילו לא היה זמן ק"ש כלל היו ברכותיו לבטלה, אלא משום דקיי"ל דצריך לסמוך גאולה לתפילה, ותפילות כנגד התמידין תיקנום והתמיד היה קרב עד ר' שעות, ואם כן קודם צריך לקרות ק"ש, ולכך הקדימו זמנה עד סוף ג' שעות ואסמכוה אקרא ובקומך בשעה שדרך בני אדם קמים"²⁰. וכן כתב ה'ראשון לציון' (ט: ד"ה וגומרה).

ולפי זה כוונת דברי הרשב"א לגבי דעת ר' אליעזר היא, שחכמים קבעו את סוף הזמן בהנף החמה, ביודעם שגם אם בני מלכים יקומו יותר מאוחר, לא תיבטל מהם מצות ק"ש, כי מן התורה זמנה כל היום, ואף את הברכות יוכלו לומר עד חצות כרבנן, אלא שלא יקיימו את מצות הקריאה בזמן שקבעו לה חכמים.

אך בסוגיית מאימתי (פסקה ג') ראינו, שייתכן שהרשב"א באומרו: "בבוקר ובערב אי נמי ביום ובלילה", מתכוון בעצם לצידוף: "בבוקר ובלילה", ורצינו לומר שם "בבוקר" הוא קיצור ל"בבוקר בבוקר", שמשמעו עד ג' שעות (כו.). ואולי י"ל עוד, ש"בבוקר" דוקא, ו"בבוקר" מציין את כל זמן הבוקר, ולא דוקא את זמן הקימה המדויק, וזהו "דמחמת ימא חייבה תורה לקרות בשחר", כלומר: מחמת התחלת היום, הבוקר (ו"בשכבך" מציין את כל הלילה, ר' לקמן), זמן ה"בוקר" הוא לפי רבנן עד חצות (וכיון שהרשב"א מדבר אליבא דר' אליעזר, הוא מניח שרעתו כדעת רבנן, אע"פ שלהלכה קיי"ל כר' יהודה ש"בוקר" הוא רק עד ר' שעות), ולפיכך עד חצות (או עד ר' שעות) עדיין מקיימים את מצות ק"ש מן התורה, אך לא כל היום ככס"מ.

ובאמת לשיטת הכס"מ לא מצינו מקור מפורש בראשונים²¹, אדרבה, כמה מן הראשונים – שהכס"מ כנראה לא ראה את דבריהם – חולקים בפירוש על שיטתו. כתב ה'ראים' (סי' רנ"ב): "יש לשאול, כי היכי דאמר בשכבך כל זמן שכיבה ומצות ק"ש של ערבית כל הלילה, היה לו לפרש ובקומך כל זמן קימה, ותהא זמן ק"ש של שחרית כל היום. י"ל דבשכבך מפורש שכיבתך, כמו אכלך אכילתך, דאין חילוק ביניהן אלא שזה נגינתו למטה וזה נגינתו למעלה, אבל בקומך אינו יכול להתפרש קימתך, שלא מצינו כיוצא בו". והדברים, שאינם נהירים דיים, מתפרשים עפ"י מה שכתב הרא"ש בתוספותיו (ב. ד"ה עד), בענין מחלוקת ר' אליעזר וחכמים בענין סוף זמן ק"ש של ערבית: "בהכי פליגי, ר' אליעזר סבר בשכבך כל זמן שעוסקין בשכיבה, דומיא דבבוקר, ולא משמע כוליה יומא, אבל כל זמן שעוסקין בקימה, ורבן גמליאל סבר האי כמשמעותיה והאי כמשמעותיה, דבשכבך משמע שפיד כל

20 המ"א (סי' נ"ח ס"ק ז') הקשה על סברת הכס"מ אם זמן ק"ש של יום הוא כל היום, וזמן ק"ש של לילה כל הלילה, נמצא שק"ש היא מ"ע שלא הזמן גרמא, כי זמנה תמיד, ומדוע אמרו בגמ' כ שק"ש מ"ע שהזמן גרמא היא? אך ה'שאגת אריה' (סי' י"ב) דחה קושיה זו באומרו שכיון שק"ש של יום וק"ש של לילה שני חיובים הם, וזמנו של זה אינו זמנו של זה (ויש להוסיף שהרמב"ן בסוף השגותיו לספר המצוות מנה אותן בגלל זה לשתי מצוות עשה) – הרי זו מ"ע שהזמן גרמא, ע"ש ומ"מ השאג"א אינו מקבל את סברת הכס"מ

21 אמנם, בסוגיית מאימתי הערה 23 ראינו שרבנו שמחה העלה את האפשרות שזמן ק"ש מדרבנן, אך לא בדיוק במובן של הכס"מ, ע"ש

זמן שאדם שוכב, אבל בקומך לא משמע אלא בשעה שהוא קם". וכע"ז בתוס' רי"ה שם. ופירוש דבריהם, שיש הברל בין לשון 'שכיבה', שהיא יכולה לתאר הן את פעולת ההליכה לשכב והן את מצב השכיבה, לבין לשון 'קימה', שמשמעותה דוקא פעולת הקימה, ואינה יכולה לשמש במשמעות של מצב מתמשך (הנקרא 'עמידה' וכד').

והרי"ד (ד.) נחלק על רש"י במה שפירש ש"בשכבך" לרבן גמליאל משמעו במצב השכיבה, וכתב: "דאם כן ובקומך נמי נימא הכי, כל זמן שאדם קם, ויתיר ק"ש של שחרית כל היום". כלומר: הרי"ד אינו מקבל את ההבחנה הלשונית הנ"ל בין קימה לעמידה, ואעפ"כ ברור לו שזמן ק"ש של שחרית מן התורה אינו כל היום, שלא ככס"מ. ומסיק הרי"ד שיש המאחרים ללכת לשכב ואינם יכולים לישון עד עה"ש (וביום הם קמים כבני מלכים ולא יותר. וע"ש איך הוא מסביר את קושיית הגמ' בדף ד. וע' גם מה שכתב בדף ט. על "איכא אינשי דגנו בהיא שעתא"²²). וה'חינוך' (מצוה ת"כ²³) מתלבט בשאלה האם "בשכבך" לר"ג הוא זמן מצב השכיבה או זמן פעולת השכיבה, אך ברור לו ש"בקומך" הוא זמן פעולת הקימה (ואין מי שקם אחר בני מלכים), כראשונים הנ"ל, והובא במ"א (סי' נ"ח ס"ק ז', וע' גם ס"ז שם ס"ק ד').

נמצא שלפי כל הראשונים האלה זמן ק"ש של שחרית מדאורייתא הוא רק בשעת הקימה (או ב"בוקר", שהוא הרחבה מסוימת של המושג שעת הקימה, כנ"ל), אך לא כל היום. ומה שהתירו לומר ברכות גם אחרי זמן ק"ש - יאמרו הראשונים שזה משום שברכות ק"ש אינן ממש ברכות המצוה, אלא יש להן גם מעמד עצמאי של ברכות שבח, ע' סוגיית ברכות ק"ש פסקה ב'.

[עוד כתב הכס"מ בסיום דבריו: 'ותרע דאסמכתא היא ולא עיקר פירושא דקרא, דתלי טעמא עד סוף ג' שעות (ד)שכן דרך בני מלכים לעמוד בשלש שעות, ואטו בני מלכים מי הו' רובא דעלמא, אלא ודאי כדאמרן'. אך בסוגיה הקודמת פסקה ב' ראינו, שהרמב"ן והרא"ה מסבירים מדוע התחשבה תורה בענין זה גם בקימת המיעוט. ומדבריהם שם מוכח שאין הם סבורים שמן התורה זמן ק"ש כל היום].

אולם, להלן בסוגיית חיוב ק"ש מן התורה (פסקאות ג-ד) יתבאר בע"ה, שפשוטו של מקרא "ובשכבך ובקומך" עוסק בחובת תלמוד תורה, ומשמעו באמת: ביום ובלילה, והתורה נקטה לשון מצמצמת "ובשכבך ובקומך" כי בחלק מהיום מוכרח אדם לעסוק בפרנסתו. ואם כן ייתכן שהרשב"א יסבור ככס"מ ולא מטעמו, דהיינו שגם בק"ש "ובשכבך ובקומך" משמעו כל הלילה וכל היום, לא משום שזהו פירוש "ובקומך", אלא משום ש"ובקומך" משמעו בשעת קימה וגם בכל שעה אחרת פנויה ביום, ע' בסוגיה שם.

22 ומה שטוען שם מאי "איכא אינשי", והרי רוב בני אדם כד, י"ל ש"איכא אינשי" מוסב רק על הזמן ש"משיכיר" עד הנץ, ואז הרוב כבר קמים (ובהנץ "יצא אדם לפעלו"), ע' בסוגיה הקודמת פסקה

ראינו שדראשונים נחלקו בשלוש נקודות לגבי סוף זמן ק"ש של שחרית: א. האם "עד ג' שעות" פירושו עד סוף ג' או עד תחילת ג' ב. האם השעות הן שעות זמניות או שעות שוות? ג. האם החישוב של שעות זמניות הוא מעה"ש עד צאה"כ או מהנץ עד השקיעה? כתב הטור (סי' נ"ח): "מאימתי זמנה משיראה חבירו... ונמשך עד סוף ג' שעות". הרי שלגבי השאלה הראשונה מכריע הטור שהכוונה לסוף ג', וראינו (פסקה ט') שכן היא דעת אביו הרא"ש, וכן דעת הרמב"ם, הסמ"ג, רי"ה והמהר"ם. והב"י (ד"ה כתוב) הביא את דברי הגה"מ, שדחה את שיטת הראשונים לפיה הזמן הוא רק עד סוף ב' שעות. לגבי טיבן של השעות ואופן חישובן אין הטור אומר דבר. והב"י הביא בסוף הסימן (ד"ה כתב הרמב"ם) את דברי הרמב"ם בפיהמ"ש, שכל השעות הנזכרות בהלכה שעות זמניות הן, ונמצא שסוף זמן ק"ש הוא ברביע היום, בין ארוך ובין קצר, ולא הביא שום דעה חולקת. וכ"כ מהר"י אבוהב על הטור, והביאו הב"י. אך ראינו (פסקה ג') ששיטת הרא"ש היא שהשעות הן שעות שוות, ותחילתן בעה"ש, וי"ל שגם סתימת הטור פירושה שמדובר בשעות רגילות, המתחילות בהתחלת היום ההלכתי, ולפיכך לא הוצרך לפרש. וראינו שהתוס' שלנו בשם ר"י הסתפקו בשאלה זו, ושמהרי"ל, 'תרומת הרשן', ה'אגור' ו'שלטי הגיבורים' מביאים תוס' שכתבו כשיטת הרמב"ם. עוד ראינו שליעב"ץ יש שיטה שלישית, ולפיה השעות הן שעות שוות, אך חישובן הוא משש שעות לפני חצות היום ועד שש שעות אחר חצות היום. בשאלה השלישית, האם חישוב השעות הזמניות הוא מעה"ש או מהנץ - אין הב"י אומר כלום, וראינו (פסקה ב') שנחלקו בכך ראשונים: לרמב"ם היום המתחלק לי"ב שעות הוא מהנץ עד השקיעה, ואילו לרמב"ן ולרשב"א²⁴, וכן ל'תרומת הרשן', הוא מעה"ש עד צאה"כ האחרון.

ובשו"ע (נח, א) פסק: "זמן ק"ש של שחרית משיראה... ונמשך זמנה עד סוף ג' שעות שהוא רביע היום". הרי זה כרמב"ם וכרא"ש בענין סוף ג' ולא סוף ב', וכרמב"ם שהשעות הן שעות זמניות. ואף שראינו שהרא"ש חולק בזה, מ"מ אחרוני הראשונים הכריעו כרמב"ם, כנ"ל, ופשטי הסוגיות מורות כשיטתו (רשימת הרא"ש קשה גם מבחינת המציאות, ע' לעיל סוף פסקה ד'). וכן כתב הרמ"א בסי' רלג, א, על מ"ש השו"ע שפלג המנחה הוא י"א שעות חסר רביע: "ומשערינן שעות אלו לפי ענין היום, ואף אם היום ארוך משערינן לי"ב שעות והם נקראים שעות זמניות, וכן כל מקום ששיערו חכמים בשעות משערינן בשעות אלו". [ובהל' פסח תמג, א כתב הרמ"א: "ובשנת העיבור שהיום ארוך, אלו הן שעות לפי ענין היום, ומותר לאכול חמץ עד שליש היום, וי"א עד ב' שעות קודם חצות". ויש להבין שרעת הי"א אינה הדעה ששעות שאמרו חכמים בכל מקום הן שעות שוות, אלא זוהי דעת תה"ד הנ"ל פסקה ב', שלענין הרחקת שעתיים מחצות בגלל חשש טעות, מרחיקים בשעות שוות, ע"ש הערה 7. ואותה המחלוקת תהיה גם לגבי התחלת זמן מנחה, שהוא בו' שעות ומחצה משום חשש טעות, האם זה בחצי שעה זמנית או שווה, ע' מ"ב סי' רל"ג שעה"צ אות ח'.

24 בהנחה שהם מתכוונים לשעות זמניות, ולא לשעות שוות בימי ניסן ותשרי דוקא וכשיטת הרא"ש, ע' סוף פסקה ד'

שהסתפק בזה, אך נראה שהואיל והמ"ב כתב בהל' פסח שהאחרונים הכריעו כדעה הראשונה שם²⁵, אם כן הוא הדין למנחה שהיא בחצי שעה זמנית, כי חד טעמא הוא].

השו"ע לא גילה דעתו בענין מהות הזמן המתחלק ל"ב שעות, אך המ"א כתב בסי' רל"ג ס"ק ג': "בתה"ד משמע שמשערין מעה"ש עד צאה"כ... אבל בלבוש ובל"ח²⁶ כתבו דמשערין מהנץ החמה עד שקיעתה". ושיטת הגר"א (תנט, ב ד"ה ושיעור) כ'לבוש'. ובסי' נ"ח ס"ק א' כתב המ"א: "ג' שעות - נ"ל דהכא לכ"ע מנינן מעלות השחר, וכן משמע בגמ' דף ג' ע"א בתוס' ד"ה למאן דגני ובגמ' לגבי הא דפריך מדוד, ע"ש". וב"ד אפרים' שם כתב שכונת המ"א באומרו "הכא לכולי עלמא": בניגוד למ"ש בסי' רל"ג לענין פלג המנחה, כלומר שלענין ק"ש הכל מודים שמנין השעות הוא מעה"ש. אך לעיל פסקה ו' ראינו שיש יישוב לגמ' שמביא המ"א גם לפי הדעה שחלוקת היום לשעות היא מהנץ עד השקיעה, ושכך כתב הגר"א (ובאמת דברי המ"א שרוצה להוציא את "ער ג' שעות" מן הכלל - קשים לקבלם, ע' בס' 'חידושים וביאורים' או"ח סי' ס"ו אות י"ח). והמ"ב (ס"ק ד') הביא את דעת המ"א ואת דעת הגר"א.

וראינו (סוף פסקה ז') כי מהגמ' מוכח שאם מקבלים להלכה את דעת הגאונים בענין בין השמשות - על כרחנו מנין שעות היום הוא מהנץ עד השקיעה; אך להפך אין הכרח, כלומר: אם טוברים כר"ת בענין בין השמשות, אפשר שחלוקת היום לשעות תהיה מעה"ש עד צאה"כ או מהנץ עד השקיעה. והשו"ע בסי' רסא, ב הביא רק את דעת ר"ת, אך הגר"א שם (ו"ה שהוא) נחלק באריכות, וביסס את השיטה הידועה לנו כשיטת הגאונים. ומסיבות התלויות בהכרת המציאות, שאין כאן המקום להאריך בהן, נתקבלה בישראל דעת הגר"א, אפילו לקולא בדאורייתא (לענין מוצ"ש ויוה"כ), ואם כן נראה שיש להכריע להלכה כדעתו גם בענין חלוקת היום לשעות, שהיא מהנץ עד השקיעה (וכ"כ ב'חידושים וביאורים' שם אות י"ז). אמנם, לכתחילה יש לקרוא את שמע עד סוף ב' שעות, כדברי ה'מנהיג' הנ"ל פסקה ט', אא"כ יש סיבה של מצוה להתעכב, כנ"ל שם, וזמן זה לפי שיטת הגר"א הוא לפני סוף הזמן של המ"א. וזהו מ"ש המ"ב בסוף ס"ק ד', כנ"ל בסוגיה הקודמת פסקה י"א.

ומהנ"ל נפקא מינה כמובן גם לסוף זמן מנחה ותחילת זמן ערבית, שפלג המנחה הוא שעה ורביע זמניות קודם השקיעה, ו"עד הערב" היינו עד השקיעה ולא יותר (ומ"ש הרמ"א רלג, א שזמן מנחה הוא עד צאה"כ - זה לשיטת ר"ת בענין ביה"ש, שבעלי השו"ע הביאוה, כנ"ל²⁷, אך אם כיום שאנו מקילים נגדה בדאורייתא - אין אנו יכולים לסמוך עליה

25 טעם שיטה זו הוא שטעות בני אדם בשעות אינה קשורה דוקא למרחק הזיתי של השמש מנקודת חצות וכנ"ל הערה 7, אלא לחלק היחסי של היום שעבר, דהיינו שבסוף ד' שעות זמניות כבר עברה השמש שליש ממסלולה היומי, ומבחינת תחושת בני אדם כבר אפשר להחליף שעה זו בשעה של חלוף חצי המסלול ועוד י"ל, שכיון ששיעור הטעות הוא בשעות - לא פלוג רבנו, ושיעורו בשעות המקובלות בהלכה, שהן השעות הזמניות

26 = לחם המודות, ע' מעיו"ט סי' י' אות ט'

27 ולשיטה זו, מ"ש המ"ב שם ס"ק י"ד שצאה"כ לאו דוקא, אלא רק עד ג' רבעי מילין לפניו שהוא ביה"ש מותר להתפלל מנחה - צ"ע, שהרי סוף י"ב שעות הוא בצאה"כ ולא בתחילת ביה"ש, כי הוא צריך להיות סימטרי עם עה"ש לגבי חצות, כנ"ל פסקה ב', ובגמ' מוכח ש"עד הערב" זהו לסוף י"ב, ואם כן יוצא שחכמים מתירים להתפלל עד צאה"כ ממש, וצריך לומר שלגבי תפילה הקלו שהיא תוכל להיות גם ביה"ש

בדרבנן). וכן נפ"מ לענין סוף זמן אכילת חמץ, והתחלת זמן מנחה גדולה, שארבע שעות ושש ומחצה מחושבות מהנץ עד השקיעה. [ולשיטת תה"ד שמתרחקים מחצות שעתיים שוות, או חצי שעה שווה, יוצאת בחורף חומרה של דקות ספורות לעומת החישוב הנ"ל, אך לפי האמור לעיל, כיון שהרמ"א והאחרונים הכריעו כדעת החולקים על תה"ד בסי' תמ"ג, ה"ה שיש להכריע כאן אף לקולא, הואיל וברבנן הוא].

והיעב"ץ (ב'מור וקציעה' הנ"ל) נחלק על בעלי השו"ע, ופסק כשיטתו (לעיל פסקה ג') ששעות היום הן לעולם שעות שוות המתחילות שש שעות קודם חצות, ועל פי זה כתב שסוף זמן ק"ש הוא כשהשעון מורה 9 (וזאת בהנחה שחצות הוא ב'12, אך לפי השעון שלנו שעת חצות - רהיינו שעת האמצע בין זריחה לשקיעה - אינה ב'12, אלא היא מתנודדת עד חצי שעה ויותר לפני 12, ויש להפחית ממנה שלוש שעות שוות). והובאה דעתו בשו"ת 'מנחת אלעזר' (ח"א סי' ס"ט) וב'שולחן הטהור' קומרנא (סי' ג"ח). אמנם, היעב"ץ פסק למעשה כשיטתו רק לחומרא, ע"ש, ואילו הגזכרים רוצים לסמוך עליה גם לקולא. ובשו"ת 'משכנות יעקב' (או"ח סי' ע"ט) כתב שיטה זו ללמד זכות על המאחרים, אך לא לדינא. וראינו לעיל שאין לשיטה זו מקור בראשונים, אלא שלשיטת רי"ה והרא"ש הולכים אחרי שעות שוות המתחילות בתחילת היום הממשי (לדעתם - בעה"ש, אך עקרונית אפשר גם שהתחלה היא בהנץ).

עוד כתב השו"ע (א, ב) עפ"י הרא"ש והטור: "המשכים להתחנן לפני בוראו יכוון לשעות שמשנתנות המשמרות, שהן בשליש הלילה ולסוף שני שלישי הלילה ולסוף הלילה, שהתפילה שיתפלל באותן השעות על החורבן ועל הגלות רצויה". וראינו (פסקה ה') שכונת הרא"ש לשליש הלילה הממשי, המחושב מצאה"כ²⁸ עד עה"ש. ולפי הגר"א, עפ"י גירסתנו בגמ', זהו שלישי הלילה שמהשקיעה עד הנץ. ולפי היעב"ץ השליש הוא לעולם שעתיים שוות לפני חצות. והמ"ב (ס"ק ט') הביא בשם המקובלים את ענין אמירת 'תיקון חצות' (ומקור לזה מצד הנגלה בספר ה'אשכול' עמ' 9, שמקורו כנראה בס' ה'עיתים', ע' תוס' הרא"ש ג. ד"ה כי), וכתב המ"ב שחצות היינו י"ב שעות שוות אחר חצות היום (שאו השמש עומדת בריוק בדרום), שלא כמ"א שכתב אחרת ונחלקו עליו האחרונים. והרבר מוסכם לפי כל השיטות הנ"ל.

28 לפי גירסתנו בגמ' (ע' לעיל פסקה ה') צ"ל שמדובר על צאה"כ האחרון, כך שהמשמרות סימטריות לגבי חצות והרא"ש בתוספותיו לשבת (לה ד"ה תרין) אכן כתב כשיטת ר"ת וקצת משמע כן גם מהתירוץ 'ואמצעית דאמצעיתא', שהוא מכוון לחצות, ע' מ"א סי' א' ס"ק ד', ו'מור וקציעה' סי' א'